

с(кар)з

кэ-рэч. 1558-1

X 98

ХУБИЙЛАНЫ
ОСМАН

ХУБИЙЛАНЫ ОСМАН

ДЖЫЛЛА

НАЗМУЛА,
ХАПАРЛА,
ОЧЕРКЛЕ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ВЕЛЮМО
ЧЕРКЕССК, 1974

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес Ѕёлюмю, 1974

ТУУГЪАН ДЖЕРИМ

САУЛАГЪА (БОРЧ

1

Сабийчикле, хорлам неди? —
Деб сорсала,
Болушлусун айтамысыз
Сиз алагъа?

Кеси аллына келмегенди
Хорлам бизге,
Джурт сакъларгъа къобхандыла
Таула, тюзле.

Бу жарыкъ кюн тиер ючюн
Бюгюн бизге,
Отха, суугъа киргендиле
Минглеб-мингле.

Аладыла джелимаузну
Бутагъан да,
Аладыла бу джашауну
Къутхаргъан да.

Кёб затланы эсгертеди
Бизге хорлам.

Ол кюнлени унутурму
Керти адам?!.

Белгилиди ол тюзлеге,
Къар таулагъа,
Саладыла сакъ болургъа
Борч саулагъа.

2

Ата джуртум, уллу кюнюнгд
Бююн сени,
Сен таймаздан сагъынаса
Джигитлени.

Кёб кыйыны барды сенде
Хар бирини,
Сакълайдыла чабхан джаудан
Джерлеринги.

Тауларынги, сууларынги,
Тюзлеринги,
Эркинликде насыб табхан
Эллеринги.

Хорлам бизни юрстеди,
Сагъайтады,
Джигитликден толу халар
Ол айтады.

Антыбызды кьорууларгъа
Бютеу бизни:
Къара кюнде къацла джаугъан
Джерибизни.

Кёб туудукъла «Уруш неди?»—
Деб сорурла,
Джуртубузгъа ёмюрлюкге
Тюз болурла.

АНАНЫ СЕЗЮ

Сен таныймыса табхан атангы?—
Ол узакъ джерде ёлгенди.
Бизге уа аны ачы хапары
Уруш бошалаб келгенди.

Бир бек ушайла, билсенг, балам, сен,
Бетинг, сюегинг атапга...
Аны ырыслаб, чыгъыб кетеме
Мен сагъышла бла тангнга.

Джетгенди, джаным, эркиши чагъынг,
Къууандыр элни, тенглени.
Атмасын сенсиз мени бир тангым,
Олду къуру да тилегим.

Алай болса да, сен джетген кюнде
Джюрекге къоркъуу келтирме,
Сен джуртунг ючюн хомухлукъ этиб,
Атангы эки ёлтюрме.

Сеннге термиле кетгенди атанг,—
Ол меннге джюрек джарады.
Энди айтырым: аны унутсанг,
Таб, ичген сютюнг харамды.

ДЖЕРНИ КЪУУАТЫ

Таудан ургъан джелчик ийнакълай,
Атадыла джайны танглары,
Алтын суу бла кюн таякъла
Бояйдыла къарлы тауланы.

Кёрюнмейдиле энди джанкъозла,
Акыгъандыла эртде титилиб,
Джасайдыла джерни совхозла,
Сейирлик сабанла битдириб.

Чакыгъандыла гардош бачхала,
Сынджырдыла кёгет терекле,
Шууулдайла бирден махтана,
Къууат салыб джерге чегетле.

Кёгередице гелеу сыртла,
Иссилейдиле анда сюрюуле.
Келедиле ингир алада
Ала стауатха сюрюле.

Ёзенлеге, таб, кюн бетлеге
Джан салгъанды адамны къолу.
Хурмет келиб, таулу элlege,
Кенгереди насыбны джолу.

Чайкъалалла, джашил тенгизлей,
Джашнайдыла будай сабанла.
Мюрзеу ючюн кюрешиб мингле,
Ашыгъалла оруп заманнга.

ГУУГЪАН ДЖЕРИМ

Кюнча тийиб, джылытаса
Сен адамны джюрегин,
Тауну, тюзню джарытаса,
Джашарча хар миллетинг.
Туугъан джерим, Ата джуртум,
Насыбха сен тубетдинг.

Тансыгъымы алалмайма
Къараб тургъанлай сениге:
Булутлагъа джетген таула,
Сейир шахарла, элле!
Туугъан джерим, Джуртум, сени
Джанымдан да сюеме.

Джигитликге, адамлыкъгъа
Юретесе сен бизни,
Чыгъараса кекге, айгъа,
Аулатаса тенгизни.
Туугъан джерим, Ата джуртум,
Кемсиз сюебиз сени.

Тенг юлешиб халкъларынга
Билим, насыб бергенсе,
Джангы джашаугъа джол ача,
Ёсюб, джашнаб келесе.
Туугъан джерим, Ата Джуртум,
Муратынга джетесе.

ДЖЕРНИ ТЮЗЛЮГЮ

Сынджыр таула, терен ёзенле,
Сиз кёрмей кюнню джарыгъын,
Озгъандыла джылла, ёмюрле,
Тюрме азабча, акъырын.

Кёб термилди табаргъа излеб
Инджилген таулу тилегин.
Аны кёрюб, ашыкъды бизге
Халкъланы ёкюлю—Ленин.

Ол танытды джашауну эбин,
Джол кёргюзтдю минглеб-мингнге.
Тенгиз толкъунча, алгъа тебиниб,
Къозгъалдыла бютеу миллетле.

Атландырды, ол уллу джолгъа,
Хорлар киби боранланы.
Къанат бериб, ашырады алгъа
Насыб излей баргъанланы.

Аякъларын тиреди зорлукъ,
Къораб кетерге унамай,
Алай а Ленин юретген джорукъ
Керти быргъады узаймай.

Джарытханды ол мутхуз джерни
Джашау бериб инсанлагъа.
Хаман алгъа барабыз джепгил
Къанат битиб адамлагъа.

Аны ючюн уллу, гитче да
Къадаладыла билимге.

Кюрешедиле кюндюз, кече да
Джерни, кёкню да билирге.

Ленин, сенсе Джерни тюзлюгю,
Сенсе таулуну нюзюрю.
Сенсе джашауну джарыкъ нюрю,
Сенсе аны батмаз кюню.

К Ъ А Ч

Саргъаласа, хурметли джер,
Кюйюз кибик чегетле,
Тыялмайын чапыракъларын,
Чайкъалалла терекле.

Кёксюл булут чууакъ кёкде
Юзюк-юзюк чачыла,
Бир-бирде уа, тубан болуб,
Сууукъ джерге джайыла.

Шоркъалы Къобан таркъая,
Джагълаларын ачады.
Алтын кюн да ашыкъгъанча,
Замансызлай батады.

Тау джайлыкъдан ёзенлеге
Джарашхандыла малла,
Ташыуулда машиналадан
Кёрюнмейдиле джолла.

Берекетли туугъан джерим,
Сюеме хар чагъынгы, —
Юйюрюнге кенг джайгъанса
Огъурлу къучагъынгы.

А Д А М

«Адам неди?»— деб сормаз киши,
Билебиз деб туралла аны.
Къыйналмайд эсине тышуб,
Ма бу сагъыш хазна адамны.

Джашай эсе ёсюб бир юйде,
Бере эсе тенгине салам,
«Не керекди,— дейдиле,— ёзге...
Ол болгъанды айыбсыз адам».

Тенг этмейин бир джаннга кесин,
Джюрюсе да, басмайын джерни,
Сорлукъдула акъылын, эсин:
«Билемиди тута,— деб,— тенгни?».

Джасаныуда тюлдю адамлыкъ,
Омакъ сёз да айнытмаз сени.
Болумунгу билирле таныб —
Кёрмеймиди джашагъан элинг!..

Кесинде болум болмагъанла
Махтанырла джууукълары бла.
Бир кёрсюнле махтаныб ала
Кеслерини бир джукълары бла!..

Кими тауун айтыр махтаугъа,
Кими уа келтирир тукъумун.
Сый чакъырырла къычырыб, даулаб,
Уллу кёллююкден къутуруб.

Къалын эсе да сени хурджунунг,
Онглу эсе да ишлеген джеринг,

Чыкъса сени айыблы джугъунг,
Сууурукъду, таб, суйген тенгинг.

Огъай, адамлыкъ сатылмайды.
Нохта бау болмаз ол сеннге.
Джерге урлукъча атылмайды.
Бермезле аны, таб, халал тенгле.

Адамлыкъ сыйды, ишленмекликди,
Ол акъылды, болумду ол.
Къыйынлыкъ кюнде джетерикди,
Бегиген эсе да сениге джол.

Ол билмейди субай сёзлени,
Хый-мый ишни болмайды кёрюб.
Ол суймейди терсге тёзгенни —
Бойсуннганны, джюреги эриб.

Керти адамлыкъ озмайды джанлаб,
Аягъынг тайгъан учхара кюнде.
Болушады, келсе къолундан,
Сени кибик ол джюзге, мингнге.

Сатылмайды халкъда адамлыкъ,
Джюрюмейди чыртда хатерге!
Ол джюрекде — чыракъча джаныб,
Кюрешеди кёлге джетерге.

Адамлыкъ бизге темир дагъанды.
Ол кёпюрдю халкъны ёсдюрген,

Ол кѣб шохну, тенгни табады,
«Болма,— дейди,— сен бѣгек, дюрген».

Адамлыкъча джокъду багъалы
Хар инсаннга джашау джолунда.
Аны ючюн кюреш, къадалыб,
Айыб, сый да — сени кьолунгда!

Къым-тым эте, тилни сюрмесенг,—
Нек болады ауузунг бедишинг?!
Сен адамлыкъ, бет излей эсенг,
Бир болсунла сѣзюнг бла ишинг.

ДЖЫЛЛА

Толкъунлача,
Басынышыб, гузаба
Барадыла
Къайры эсе да джылла.

Ертен джайыб
Шахарлагъа, элlege
Джау киргенли
Биз джашагъан джерlege

Кѣбмю болду...
Ким унутханды аны?!..
Эсиндеди
Къара кюн хар инсанны.

Джыламукъла
Къурумайын бетинден,
Ненча ана
Къара кнед, айтчы, сен!..

Огъай, джылла
Къайтармалла джашланы —
Хар къалайда
Кёребиз сын ташланы...

Эркин, рахат
Джашар ючюн адамла,
Джанны артха
Салмагъандыла ала.

Хорлам берди
Бу джашауну саулагъа,
Насыб келди
Мутхузланган таулагъа.

Къабынмайын
Джер юсюнде ёртенле,
Хар кюн сайын
Ню тёксюпле эртденле.

ЭШИТЕМИСЕ, ТЕНГИМ!

(Джигит аскерчиге, багъалы тенгиме—Шепталовгъа)

Къырдышча чыгъыб джетелле джылла,
Къорай, ташая баралла ала.
Агъарадыла тум къара башла,
Къартлагъа ушаб бек ётгюр джашла.

Кетмейди, тенгим, эсен бир кюнюнг,
Турады джашлай кезде тюрсююнг,
Сени ол мыдах ала кезлеринг,
Джюрекге азык болган сезлеринг.
Биз келген эдик узак джерледен,
Сен тебентинден, мен а ергеден —
Кекге узалган мийик тауладан
Кьоруулар ююн Джуртну джауладан.
Орус, кьарачай, черкес, малкьарлы,
Тегей, абаза — хар миллет бары,
Бирден кьобдук биз кьазаутха
Белни кьатдырыб, кетмезча артха,
Ма озадыла окьла джюуолдеб,
Джер ахсынады, саудан титиреб,
Ол джанады хатерсиз отда,
Солуу алмайын аталла тобла,
Баш келтюрюрге болмайын хыйсаб,
Солуу алмайын аталла тобла,
Сюркеле эдик биз джерни тырнаб.
Ол чууак кече чегет ичинде
От джаннган эди тюз юсюбюзге.
Мен ауган эдим кьарыуум кетиб,
Сен байлаганса мычмай джетиб.
Биргеме орус, кьарачай, черкес,
Сиз да болушуб джыйган эдим эс.
Мен кьаллык эдим кьучаклаб джерни,
Емюрде кермей сахарны, элни.
Кьаргьа, кьузгьун да джокьларча мени,
Джашаудан кьорай башлаган эдим.
Эки кезюме чабыб чарс, булут.
Мен юзген эдим дуниядан умут.
Сен чувашлыса, мен — Кьарачайдан,

Сен дангыл тюзден, мен Миинги Таудан
Тюз, халал тенгле, аскерчи джашла,
Ол кюн болгъанбыз керти къарнашла.
Бютеу шохларынг джокълайбыз сени —
Унутулмайды адамлыкъ, тенгим,
Ол къалай кетер мени эсимден...
Айтыргъа талпыб аны кесинге,
Ма, барадыла джылла седиреб,
Джюрегим сени кёрюрге кюсеб.
Табмайма сени соруулаб, излеб,
Джазыу болмады тюберча бизге.
Сен джокъса деб а къалай айтайым...
Мен сагъынама сени кюн сайын.
Сиз, танкла эзген тебленнген джерле,
Украинада нарат чегетле,
Кёсеу болгъан, джакъсыз терекле,
Къачан чагъарсыз сюелиб ёрге?..
От салыб джаула, къанлы мурдарла,
Джана эдиле элле, шахарла.
Къайдасыз бюгюн сиз, джигит тенгле?
Ненчагъыз кетди джерни тюбуне!..
Тебленнген эди халкъны къыйыны,
Зорлукъну болмай учу, къыйыры.
Сёл болмайды джаралы джюрек,
Къачан айтырма аны мен тюбеб...
Кёрюрге сюйюб, кюсейме сени,
Атынг джюрекден кетмейди, тенгим.
Биз беш къарнашек. Къайтмады Ахмат, —
Терк джухтан эди аны къазауат,
— «Ол болсун энди бешинчи балам»,—
Дей кетди сеннге багъалы анам.
Къутхарыр ючюн сен тенглеринги,
Джуртунга къурман этдинг кесинги.
Сиз къутхардыгъыз, Кюню саулагъа,

Джашауну сакълаб бизге саугъагъа.
Бизге ёшюн урмасын аджал,—
Хар бир кюнюбюз биринден маджал.
Бойсундургъанбыз кёкню, хауаны,
Къайда да энди билелле аны.
Джарыкъ тамлагъа биз таукел атлай,
Ма, толадыла ашхы муратла.

Б И Р Ю И Ю Р Д Е

(Бизни сёгюучюлеге джууаб)

Кече болуб, аякъ тыннганлай,
Къуугъунча къайгъы салыргъа,
Келеди таууш къоркъа, сымарлай,
Излегенча ол кёл алыргъа.

Таб, джан аурутуб тыхсыгъанча,
Ол ашыгъады ауаз берирге:
«Джокъду сизде джашау алгъынча...»—
Деб башлайды сёгююн тизе.

«Къурудула,— дейди,— тил, адеб,
Къалмагъанды миллетлик сизде.
Анга биз бек къыйналабыз»...— деб,
Ёкюнеди ахсыныб бизге.

«Биз билмейбиз, айтчы, сен кимсе?
Къайдады халкъынг, джуртунг, элинг?
Быллай бир нек къыйналаса сен?
Къайдады сени туугъан джеринг?...

Не тилдеди, айт, сѐлешгенинг?
Кимни джырын джырлайса энди?
Джетген кюнде болмай бир тенгинг,
Къонгур джыл а сениге келгенди.

Октябры оту джашнагъан
Къачхы кюнде туугъанды насыб,
Дыгаласда джунчуб джашагъан
Таулу халкъгъа огъур танг атыб.

Таулу ол кюн тюзетиб белин,
Кѐз ачханды керти джашаугъа.
Джангыдан сююб джерин, элин,
Кѐл салгъанды ол суугъа, таугъа.

Андан бери болдукъ тенг, къарнаш
Джууукъдагъы, узакъдагъы да.
Билмеймисе аны сора сен?!
Алай а безийсе дагъыда...

Орус, татар, къарачай, черкес,
Гюрджю, чечен, 'абаза, ногъай...
Бир иннетде табыб оюм, эс,
Барабыз бирден таукел атлай.

Мамукъ, чилле иеди Ташкент,
Тау арты уа -- сейирлик кѐгет.
Украинадан келеди бизге
Темир, ташкѐмюр, харакет.

Эстония, Белоруссия,
Урал, Сибирь, Кавказ, къалгъапла...
Ата джуртума болуб багъана,
Учунадыла биргелей алгъа.

Махтаулуду кимни да иши
Къурай эсе да биреу юйдеги,
Миллетин, тилин сормайды киши,
Ала чырмау болмайла энди,

Олду бизге кюч, къарыу берген,
Тенгизлени олду аулатхан!
Джудузлагъа хапар джибертген,
Дунияны сейирге къаратхан.

Волганы да Доннга къошдургъан,
Къобанны да сыртха ёрлетген,
Олду халкъны илмугъа бургъан,
Миллионланы хорламгъа элтген.

Тас болмайды тил, не адеб,
Миллет да саламат джашайды.
Къорарча эди джахиллик адет,
Окъуу, билим а джашнайды.

Къорайдыла, зорлукъ, хомухлукъ,
Къарангылыкъ кетгенди кери.
Айрылыкъдан къалмайын бир джукъ.
Тас болгъанды къайтмаздан бери.

Сорулады адамлыкъ бизде,
Тюзлюгюнг, ишинг, билиминг.
Суучу эсеи да сабан тюзде,
Айтыллыкъды атынг билиниб.

Сюрюучюле сёлешген тилде
Окъуйдула китаб таулула.
Радио да джырлайды бизге,
Биз суйген тартыула согъула.

Биригюдю бизге кюч берген,
Къарнашлыкъды тийген кюнюбюз.
Билликмисе аны сора сен,—
Къайгыды тюшюгюз, тюнюгюз.

Керек тюлдю бизге джакъ, ёкюл,
Джуртубузду аналыкъ этген,
Джарыкъ кюннге чыгъарыб таукел,
Олду халкъны кёлюне джетген.

ТУРЛУКЪСА ДЖАШЛАЙ

Эркинликни тангы атхан
Къууанч кюнледе
Бил, джаш тёлю, деб айтханды
Ленин, юрете:

— Сиз окъугъуз, кёб окъугъуз
Билим алыргъа,
Джашауну эбин билигиз,
Тюзюн барыргъа.

Кюн таякъча къара кече,
Джашнаб бу сёзле,
Джолну табын кёргюздюле
Джаш тёлюбюзге.

Сени Ленин къурагъанды,
Ол ачханды джол,
Ата, устаз да болгъанды
Сеннге, комсомол.

Ол бергенди къыйым кюнде
Таукеллик, къаруу.

Аны ючюн келесе сен
Билмейин арыу.

Чырт кяджыкъмагъан ётгюрсе,
Тушманнга джетсенг,
Джигитлик ючюн алгъанса
Оренлени сен.

Джангы шахарла, сабанла,
Иште джигерлик...
Тириликде, айтчы, санга,
Ким этер тенглик?!

Джангы джашау нюр тегеди,
Эркелеб сени.
Сеннге берди кесни энди,
Таб, кёкню кенги.

Иши джигине джегесе,
Сюесе тенгни.
Ёмюрлюкге шох этесе
Узакъны, кенгни.

Сени кыйышынг кирмеген
Къалгъанмыды джер?
Днепрогэс, Метро, Каховка...
Кёб текгенсе тер.

Ёмюрлени узагъына,
Унутулмаз ол.
Халкъ кёргенди сени сынаб,
Ётгюр комсомол.

Къатылмайды къартлыкъ сеннге,
Турлукъса джашнай.
Мурат эте, анга джете,
Джангыдан башлай.

Талпыб, сен таукел ёрлейсе
Джашау бачхычны.
Ленин бергенд «ачыгъыз» — деб,
Насыб ачхычны.

Бюгюн къарайса махтаныб,
Келген джолунга.
Сен бараса джашнаб, чагъыб,—
Ненг да онгуна.

Хар къуру да былай атла,
Джигер, тири бол.
Джуртну сыйын былай сакъла,
Джигит комсомол!

Д Ж А Ш Н А

Изледиле къонгур джылла
Сени джутаргъа,—
Тёрт джанынгдан чабыб джаула.
Тыйдыла таргъа.

Ёхтем джуртум, бюгюлмейин,
Къатдырдынг сен бел.
Тюзлюк излей, тюнгюлмейин,
Атландынг таукел.

Огъурлу таңг атды бизге,
Кюн шорюн теге.
Хурмет келди джерибизге,
Минглеб-минглеге.

Эридиле гыйы бузла,
Ачылды тубан.
Бютеу халкъгъа: къызгъа, джашха
Келгенди къууанч.

Деуча ёсдюнг, къанат кердинг
Насыбынг тутуб.
Барыбызгъа джашау бердинг,
Сен, туугъан Джуртум.

Кюнбатхандан Кюнчыкъгъаннга —
Сени чеклеринг.
Бирер билекдиле санга
Кёб миллетлеринг.

Тюрсюн, не тил айырмайын,
Болдукъ бир юйюр.
Киши сёзге алданмайын,
Кесибиз суйюб.

Сени джолунг болду сокъмакъ
Бютеу халкълагъа,
Ала бир-бирлерин джокълай,
Атларча алгъа.

Толадыла муратларынг,
Ашхы иннетинг.
Къууатлыды насыб табыб,
Хар бир миллетинг.

Сен огъурса, сен къууанчса
Хар къартха, джашха.
Сен джашар ючюн туугъанса,
Ёс, чагъыб, джашна.

КЪАРАБ КЁРГЕНЛЕЙ

Чыгъыб барабыз ёргеден-ёрге
Терен ёзенни, нарат чегетни
Ичин джырыб, биз Рица кёлге.

Юпшара деген бу тар ёзенни
Джелуучу болуб баргъан атлыла
Озалмайла, тиймей ёзенги.

«Къыз джыламукъла» кысыр къаядан
Бурчакъча тамыб акъгъанын кёрсе,
Ахсыныб озады хар адам.

Шындык чегетле басхан кюн бетле,
Ечюн бизге алай кёрюнесиз,
Джууукълашыб баргъанча кёлге.

Кимге да энди болдунг саугъа,
Аны ючюн сакълайла сени
Тёрт джанынгдан сюелиб таула.

Сен толтургъанса ёзенни чатын,
Ехтемлигинг ючюн сени, Рица,
Айтылады къайда да атынг.

Джаналла тауну гыйы бузлары,
Окъ агылгъанча, терк къайыкъъланы
Агъаралла сенде ызлары.

Башны къайнатхан, таб, джай чилледе
Урады сенден бир сууукъ аяз,—
Болмаз сеннге тенг тау кёлледе.

Сюйгенме сени къараб кёргенлей.
Мен билалмайма, къалай илешдим,
Езенингден былай киргенлей.

Алдайды кёк чегетинг кёзюю,
Мен кеталмайма сени къатынгдан
Айтыб сеннге айтыр сёзюю.

Мен тёзалмайма сени кёрмейин,
Ийнан, турлукъма, келе, тансыкълай,
Сау джашасам, къайдам... ёлмейин.

АДЛЕР

Темир джол бла келгенме сеннге,
Булутладан тюшгенме учуб.
Мен къарайма кёксюл тенгизге
Кёрюнмейди кыйыры, учу.

Огъурлуду сени къарамынг,
Саргъалалла сынджыр кёгетле,
Бузча сыйдам болуб орамынг,
Салкъынлыкъ этелле терекле.

Джер этекден келелле бери
Сени хауангы солургъа,
Толу базыб ёмюрге дери
Къартлыкъ кёрмейин турургъа.

Т Б И Л И С И

Джол усталыкъ этиб Къура суу бизге,
Къая тар бла алыб барады сеннге.
Депналада эмен, чынар чегетле
Бирден къубулуб къарайдыла кенгден.

Сау ёзенни толтургъанды деу шахар
Тамараны къаласына туурада.
Бителелле тегерекде къулакъ, джар,
Къууат сала омакъ юйле таулада.

Чегет басхан мийик сыртны башындан
«Таулу ана» сакъ къарайды Джуртуна.
Джим-джим джылтырай къурч къылычы къолунда,
Ёкюнеди бурун азаб джолуна.

Руставели эслегенча узакъдан,
Термиледи сынагъанын айтыргъа.
Чабмай къалгъан къайсы шахды, паша, хан?
Аны сизге ташла, таула айтырла...

Бир кёрселе къобуб Арсен, Дарико
Бу метронгу, кёз алдагъан нюрюнгю...
Сюйгенине тюбеб ариу Сулико,
Джандет болгъанын Гюрджюню бюгюню.

Минг бла джарым джашасанг да джашса сен,
Джырынг, тоюнг, чамынг берелле къанат.
Шохлукъ суйген халкъынг болуб сау-эсен,
Джетмез сеннге джарсыу, къыяу, хиянат.

БАКУ

Дангыл тюзге джайылгъанса керилиб,
Кёрюнмейди кыйырынг, сени чегинг.
Сюркелелле шош толкъунла эриниб,
Тюз тенгизге тирелгенди этегинг.

Бурунгу Генджадан келиб, Низами
Эки кёзюн алмай къарайды санга.
Терен сагъышха кетиб къарт Физули,
Салам бере турады хар инсаннга.

Тюбегеннге мен тылмачсыз сорама,
Джууаб излеб шахары бла халкъындап.
Саламлашыб, хапар айгыб озалла
Тенгиз джагъада шахарны халкъындан.

«Бакы»— дейле Азербайджанда анга.
Джеллиди деб атагъандыла алай.
Былайда кёб агсала да шош тангла,
Джюрюйдю халкъында ол айтыу саулай.

Джыйырма алты комиссарны хапарын
Биледиле Бакуну орамлары.
Джюрекледе сакълаб аланы барын,
Оноу сора туралла адамлары.

Узатады Киров тауну башындан
Таукелликге кьолун уллу тенгизге.
Болмасын деб джолда арыб, ташсынган
Таулу халкъгъа хорлам джолну кёргюзе.

Къара къашлы, дугъум кёзлю кызыларынг,
Кыыш барамта сынамайын, чагъалла.
Сени кечеге ышанмай, кыызгъаныб,
Джюреклеге сыйындырыб къоялла.

Эшитемисиз, Муслимди бу джырлагъан!
Тынгылагъыз, Рашидди бу таралгъан!
Къулакъ салыб, Джер юсюнде хар адам
Алай суйюб тынгылайды алагъа.

Алкъын сенден тансыгъымы алалмай,
Ашыгъама хар орамда джюрюрге,
Хар тийрени барын аулаб мен саулай,
Къол аязча сени бютеу кёрюрге.

«КЪЫЗ КЪАЛАСЫ»

Касний тенгиз мутхузланыб, чайкъала,
Кючлегенча кёрюнед Азербайджанны
Эркелете, ийнакълай кюн таякъла,
Кюмюш суугъа бояйла башын аны.

Къараууллукъ этиб, тенгиз джагъада
Деуча къатыб сюелесе, «Къыз-къала».
Сен туугъанлы сегиз ёмюр озса да,
Джетмегенди бир тушман къолу санга.

Ташларынг да акъсылдыла, джумушакъ,
Эритгенча джылыуу бла кыыз джюрек.
Къатынгдача кёрюнеди кенг, узакъ,
Къол аязча, ачыкъ болуб тегерек.

Тик бачхычынг сегиз къатха ёрлетиб,
Чууакъ кёкню кёргюзеди кенглигин.
Билдиргенсе кёзюнг болгъаннга джетиб,
Къанлы джауну къайсы джанындан келгенин.

Къабыргъангы беш метрди къалынлыгы,
Кёзлеу суучукъ келед сени тюбюнге.
Керек кюнде сен халкъынга табылыб,
Бермегенсе джаугъа Джуртну теблерге.

Кече кибик ол къарангы ёмюрле
Ташайдыла, кюнню аллын тыялмай.
Бараса сен туудукъла бла бирге,
Киши джокъду джюрюшюнгю тыярлай.

Тенгизни, Бакуну сакълаб джагъада,
Кишини да стемейсе, «Къыз-Къала».
Сеннге энди сегиз ёмюр болса да,
Тиймегенди душманны кёло санга.

КЪАДАМА

Рахатлыкъны кюсейдиле
Бары халкъла,
Насыб джашау излейдиле
Джерге ала.

Къара булутла кетмейин
Кёкден кери,
Турадыла кьоркъуу сала
Кёбден бери.

Зорлукъ бла тѣгюледи
Аяусуз къан.
Къачан тохтар, ким биледи
Андан хапар?!

Джуртубузну джарытады
Къызыл байракъ.
Биз алгъанбыз барындан да
Аны сайлаб.

Къолдан иймей сакълайдыла
Аны деуле,
Чууакъ кюнде джашнайдыла
Чагъыб джерле.

Совет Аскер къарауулуду
Джуртубузгъа,
Кюн чыкыгъандан Кюн батханнга,
Таугъа, суугъа.

Ехтем аскер, джетген кюнде
Сен къаласа,
Бюгюлмеген, тюгенмеген
Къадамаса.

Джаниган отдан чыгъаргъанса
Сен халкъланы,
Къыйынлыкъдан къутхаргъанса
Сен аланы.

Сенсе бюгюн да ѳртенни
Джайдыртмагъан,
Джерибизден бир чыгын да
Тайдыртмагъан.

Эркипликни теджей джерге
Хар инсаннга,
Сен тюзлюкню аскерисе,
Махтау санга!

ТЕНГИМЕ

Ага джуртум, джокъду хыйсаб
Узунунг бла кенгинге,
Анга къууана джазама
Чек сакълагъан тенгиме.

Къазауатдан сени атаңг
Джигит болуб къайтханды.
Джокъду, тенгим, сени хатаңг,—
Кёлюндегин айтханды.

Юретеди сакъ болургъа,
Джаугъа хатер салмазгъа,
Тынчлыкъсыз кыйын джоллада
Арымазгъа, талмазгъа.

Къоруулайса эркинлигин,
Джуртубузну насыбын,
Махталады тирилингг,
Керек джерде басымынг,

Джигит бол сен, тенгим, анда,
Халкъ ышанады санга,
Огъур бла атсынла таңгла
Джуртда хар бир инсаннга.

БИЗНИ ЕМЮР

Ёрюшдюле бу ёмюрню джоллары,
Кёбдю аны тиги, айланчы, джары.
Барамтасы, сууукъ бораны, къары,
Барды джерни кюн кёрмеген халкълары.

Бу ёмюрдю халкъгъа Ленинни берген,
Аны бла бизге насыб келтирген.
Бу ёмюрдю инсанны сыйыч кёрген,
Аны ишин, адамлыгъын кёлтирген.

Залимликни къара кюню батарча,
Джер джюзюне огъур тангла атарча,
Етюр ёмюр джайсын джарыгъын кенгиге.
Бютеу халкъла болурча шохла, тенгле!

АЙГЪА УЧУБ БАРЫРГЪА.

Садакъ кирик атылыб,
Будутлагъа ташая,
Къурч илячин, бараса,
Истемейин тау, къая.

Къанатларынг керилиб,
Сир къатханды айланджюк,
Къыйырсыз кёкге миниб,
Сен ташыйса адам, джюк.

Тенгизлени башы бла
Кёк джумгъунчу ауарса,
Шахарланы тубанда
Аджашмайын табаса.

Сен учаса кече, кюн,
Тыймайд сени боран, джел.
Кёкге чыкъсанг, илячин,
Сукъланыб къарайма мен.

Ашыгъама, кюсейме,
Сениге миниб учаргъа,
Мен неден да сюеме
Джангы джолла ачаргъа.

Излемейме солургъа,
Джарым джолда арыргъа,
Хазыр болуб турама
Айгъа учуб барыргъа!

СЫНДЖЫР ТАУЛА

Сынджыр таула, терен ёзенле,
Сиз кёрмей кюнню джарыгъын,
Озгъандыла джылла, ёмюрле
Тюрме азабча, акъырын.

Кёб термилди табаргъа излеб
Инджилген таулу тилегин,
Аны кёрюб, ашыкъды бизге
Халкъланы ёкюлю Ленин.

Ол танытды джашауну эбин,
Джол юретеди минглеб-минге.
Тенгиз толкъунча, алгъа тебиб,
Къозгъаладыла бютеу миллетле.

САГЪЫШЛА

Басынышыб келедиле сагъышла,
Бири биринден ауур.
Саргъаладыла джаб-джашил кырдыкла
Кюн къуууруб, къар джаууб.

Барадыла, эмилик атча, учуб,
Джылла кете, узая.
Тюбейдиле, болмай къыйыры, учу,
Тау джоллада къаяла.

Сагъышла уа келедиле къуюлуб,
Кюсетмейин кеслерин.
Джолда, кенгде тохтамайын буюгъуб,
Юйлю болад хар бири.

Айхай, билсе хатер эте табигъат,
Салмаз эди зырафлыкъ.
Чарпымаз эди биз билиб джангыз зат,
Сытылмаз эди бир джукъ.

Буз болгъанны къара кесеу этеди,
Къоймайын бачха, сабан.
Суу къобса уа, тийрелени элтеди,
Этеди джерни джалан.

Ёксюз къалыб бешикдеги сабийле
Кюсейдиле ананы.
Ёмюрлерин нек ашыртмайды бирге,
Терилтмейин аланы?!

Хумеллекча джашнаб чакъгъан тюзлени
Кюйдюреди къуууруб.
Алай урур джели байлаб кезлени,
Джан алгъанча суууруб.

Табылсын бизге тыярча бир мадар
Бушууланы, боранны.
Бойсунсула ала бизге не къадар,
Абджытмайын адамны.

Игиликни, тюз иннетни бир-бирде
Ангыларла терсине.
Ант этерле, тарыгъырла тенгинге
Болмагъанны эсингде.

Ол да бузду, барамтады джюрекке,
Сагъышланы къошады.
Хар кюн сайын сени къыйнай, инджите,
Тыпчлыгъынгдан бошайды.

Бир-бирлерин тюрте, теблей, сагъышла
Келедиле, басыныб.
Муруккусуз, чарсха чабхан атлача,
Юр-сюр эте, ашыгъыш.

Ауур сагъыш ушайды къыш бораннга,
Тубан басхан кечеге.
Хорлатыб а ойнамагъыз сиз анга,
Бюгер сизни ол джерге.

Сагъышсыз да джашау джокъду адамгъа,
Сагъыш береди къанат.
Ол элтеди барыбызны да алгъа,
Ишге, оноугъа джараб.

Джазгъы тангча, джарыкъ болсунла ала,
Кёзлеу сууча, таб-таза.
Джетген къызча, нурден толсунла ала,
Кюнча тийиб, дуу джана.

БОЛДЖАЛ

Насыбха тергеб салабыз
Хар муратха бир болджал.
Не джашырыу, ашыгъабыз
Аллыкъ эсек ёч, не джал.

Келлик эсе юйге келин,
Болджал салгъан адетди.
Не билсенг да джолун, эбин,
Ол джюрекге себебди.

Саладыла межамчыла
Битер деб, юйге болджал.
Терк урадыла башына
Дыран, шифер, не къанджал.

Онгсунабыз солуу кюню,
Сакълайбыз айны артын.
Майла, Джангы джылла бизни
Сынайдыла, сакълатыб.

Ашыгъадыла сабийле,
«Джыйырмагъа джетсек» деб.
Уллайгъанла излейдиле
«Бу джылдан бир ётсек» деб.

Болджал деб, анга ашыгъыу
Бек алдыргъанды кесин.
Нек сейирди кюн ашырыу?—
Джылла баралла кетиб...

Биз кѣб болджалгъа джетиб,
Юслери бла озабыз..
Болмасакъ, джашлыкъ этиб,
Биз болджалны созабыз.

Барды дейдиле хар затны
Кесини бир болджалы.
Кѣб тюрлюсю барды аны,
Келсин халкыгъа маджалы.

Ашыгъадыла болджалла,
Мычымайын джетелле.
Биз да кюреше тургъанлай,
Джетиб озуб кетелле.

Сакълаб туралмайды заман
Къымылдамасанг джукъгъа.
Тохтаргъа уа болмай амал,
Седирейди джыл кыппа.

Суу шоркъача, таукел агъа,
Заман къорай биледи.
Ууакъ седирей, джукъара,
Джыл кыппа тешиледи.

Толсунла иги муратла,
Турмагъанлай болджалгъа.
Заман кетсе, къайдам, артда
Джолукъмазча аджалгъа...

Багъалыды хар кюн, сагъат,—
Ала къайтмазла бери,
Анга керек тюлдю шагъат,
Къадал сен ары дери.

КЪАР ДЖАУАДЫ

Къар джауады, себелейди,
Агъартыб джерни.
Кюн джарытыргъа излейди
Езенни, элни.

Гютдю-гютдю тюшеди къар,
Ашыкъмайды ол.
Джабылгъанды тау, къая тар,
Беггенди джол.

Басханды тауланы юсюн
Тубан къатыш къар.
Джауады, джауады бюгюн
Кёрюнмейин тик, джар.

Кюрт басса да белге дери,
Джаз джашнаб келир.
Мартдан атлаб, кюн кыздырса,
Буз, къар да эрир.

Ч О М А Р Т

Махталыр ючюн къалмайды чомарт,
Бюсюреу этиб анга хар джаш, къарт.
Сен чомарт болсанг, айтылыр алгъыш,
Джетмейди, дейле чомартха къаргъыш.

Тыймайды чомарт тенгден бир затын,—
Деб багъалатыб айталла атын.
«Чомарт кимге да этеди хатер.
Таб, ич кёлегин тешиб да кетер.
Сен чомарт бла ойнама», — дерле,
Гыл чыгъарын билген нёгерле.
Биз да салмайбыз чомартха сёгюм,
Махталадыла халаллыкъ, тёзюм.
Болмаса уа берирча чомарт?
Ол бедешмиди? Сен аны бир айт,
Ким не бергенин ёлчелеб, тергеб,
Нек аталады «Чомарт», «Къызгъанч» деб
Бири береди, бири бермейди.
«Ишленмеген» деб, сёгерле аны,
Бузаргъа излеб джюрегин, къанын.
Кимни да бирча келмейди онгу.
Эшда, бу, тенгле, баш чурум болур.
Мен халалды деб айталмам анга —
Кеси аллына ачха табханнга.
Насыбды, огъурду, керти чомартлыкъ,
Аны сюебиз неден да артыкъ.
Керти чомартлыкъ неди, тенглерим?
Ариу билесиз аны хар биринг.
Керти чомартлыкъ ол халаллыкъды,
Къайда да тёрню ол алаллыкъды.
Бермесин ол аш, керсин бизге къаш,
Джарыкъны бирча сюеди къарт, джаш.
Керек кюнюнге табылсын санга,
Къатынгы сакълаб чыгъарча тангнга,
Чомартлыкъ тюлдю ёнкюч, не сатыу.
Ол насыбды деб, джюрюйдю айтыу.
Чомартды бизни туугъан джерибиз,
Чомартды бизни хар бир элибиз.

Чомартды бизни джуртубуз саулай,
Тюз иннетлини билмейди джаулай.
Ол аямайды кишиден джугъун,
Мыдах этмейди иннет джууугъун.
Къуру бериучю тюйюлдю чомарт,
Анга шагъатды хар таурух, джомакъ.
Бермесин теджеб алтын, не кюмюш,
Этсинчи чомарт джанындан юлюш!
Огъурлу, халал болуб чомартлыкъ,
Кёрлюк тюйюлдю ёмюрде къартлыкъ.

А И

Ышарады толгъан ай,
Башыбыздан къарайды.
Аязчыкъ да тохтамай,
Кюзлюклени тарайды.

Келеди шоркъа таууш
Ёзеп ичи къулакъдан.
Кёрюнелле: сырт, аууш,
Джаргамлада — улакъла.

Кюмюш суу бла джууады
Ай, агъартыб тауланы.
Ол къууанчха туугъанды,
Джубандырыб сауланы.

Барады кетиб хар ай,
Къарамладан ташая,
Озады бизге къарай,
Башыбыздан ышара.

Тохтамайды кыш, не джай,
Ол кыайтады айланыб.
Ма, турады кеталмай,
Джерибизге байланыб.

Джазча кыайтыб келеди,
Джерге ол нюрюн теге.
Сейир хурмет береди
Шахарлагъа, эллеге.

Тохтамайды ёмюрю
Анга халкыны алгышы.
Ашыкымайын джюрюйдю, —
Болмаз аны сагышы.

Ол джашланы, кызланы
Джарытады джолларын.
Ала бир-бирин таныб,
Узатырча кыолларын.

Насыблыды толган ай —
Тегеди джерге джарыкы.
Халкыгъа чомарт болган ай
Джолда уа кыалмаз арыб.

Тохтамайын айлан сен,
Огъурлу Джерин атма.
Джарыт юсюн сен бирден,
Кыарангыгъа хорлатма.

ТЕНГЛЕ, ЮИЮР, ЮИДЕГИ

АТАМЫ ОСИЯТЫ

«Осият» деген хапарны мен эртдеден бери эшите турсам да, толу магъанасын билмей эдим. Ол сёз сагъынылгъан джерде адамлаы бетлерине сууукъ ургъанча болуб, мыдахлана эдиле. Чам эте, кюле тургъанла да эслерин терен сагъышха ие эдиле. Бир кюн ол сёзню магъанасын билмей кьоймазгъа ант этдим.

— Анам, бир сёзню неге айтылгъанын билалмайма. Не айтсанг, аны этиб турурма, меннге аны магъанасын бир ангылат,— деб кьадалдым. Анам, урчукъ ийире тургъанлай, тауусулуб баргъан кёксюл билезигине кёз джетдириб, башын меннге бурду. Къалай эсе да къаны тюрленнгенин таныдым.

— Аны айтмасам, джумушуму этерик тюлмюсе?!... Тохта, энди айтханымы хакъсыз эштирик тюлсе, алаймыды?... Тур, кёб джаншама да, джыйгъычдан бир билезикни былай узат. Асыры къартгуна болуб бараса. Мен суймеген ышанларынг барды юсюнде, — деди анам.

Билезик алыб бердим, алай а биягъы соруууму экинчи къайтарыргъа базмадым. Ол джол джюрегим хош болмагъанлай къалды.

Джаз эди. Майны аягына мени ючюнчю классха кёчюрдюле.

Биягы сёзню мен талай кере эшите турдум. Бир кюн кьачда устазыбыз дерслерин этмей келгенлеге сё-леше келиб:

— Бизни сыйлы атабыз Ленин ёсюб келген джан тёлюге билимли болугъуз, кьадалыб окьугъуз деб осият этгенди, аны унутургъа болмагъанын билемисиз?— дегенинде, сабийле, сагъышлы болуб, баш энишге кьарадыла. Осиятны не болгъанын мен алайда ангылай башладым. Дерсле бошалыб, юйге келгенимде, анамы кьатына бардым. Кёзюне кьараб гуруб:

— Анам, осиятны ёлген адамламы этедиле?— деб сордум.

— Тели джаш, сагъыш этмей нек сёлешесе? Ёлген тюбөлөк ёледи. Ол кьалай осият этерикди сора?.. Осиятны джашауундан умут юзюб, сау кьалмазлыгына ажымсыз болгъан адамла да, саула да этедиле,— дегенинде, мен устазымы айтханын эсиме тюшюрдюм.

Ол сёз меннге алгъындан эсе магъаналы, алгъындан эсе деменгили кёрюндю. Кюндюз киногъа бара тургъанлай да, кече тешилиб орунга кирсем да, ол эсимден кетерге унамай эди. Хар кимни кьаллай осият этгенлерин билirim келе эди. Алай а аны кимге соруб айланькъ эдим?! Таб, базыб сорсам да, мени сан этиб, ким хапар айта турлукъ эди...

Кюнлени бир кюнюнде анам танг атар-атмаз кьобду. Кийимлени юйню бир мюйюшюне орун джабыугъа кьуйду.

— Джашым, уяумуса? Бюгюн меннге эски джууаргъа болушурукъмуса? — деб сорду.

— Анам, мен джууа билмейме. Юретсенг, болушурма,— дедим.

— Сора сени джууарыңгы ким излейди... Суу ташы дейме. Хазнамыды, къара суугъа былайдан эки атламды. Сени кибиб бир болмагъан джашла да джюрюйдюле суугъа. Ол огъай, джашчыкъланы Къобаннга барыб, толу челекле келтиргенлерини ненча кере кёрген эсем, анча ашхылыкъ кирсин бизни юйюбюзге,— деди анам.

Мен, джукъудан татыу къалмагъанын ангылаб, къобдум. Кийиниб, челекле бла суу агъачны алыб, юйден чыкъгъанлай:

— Бала, эслеб ал, къара суу болгъанлыкъгъа, теренди, абынган-иш этерсе... Эшигими джабарса,— деб, анамы кёлю бла ызымдан кычыргъанын эшитдим.

Челеклени толгуруб къайтханымда, асыры кзуангандан анамы бети кызаргъанын эслеб, суууму къотарыб, экинчи да кетдим. Мен къайтыргъа анам арбазгъа чыгыб, аллыма къараб тура эди.

— Ах, джарлы атанг, сени быллай джаш болгъаныңгы кёрюб ёлсе, не боллукъ эди,— деб, терен ахсынды. Челеклерими тыркыкга салыб, анамы сёлеширин онгунуб, къатына келдим.

— Къорагъан джарлыды ансы, саугъа бир ырысхы тууады. Балаларыны хайырларын кёрмей кетген насыбсыз джан...— деб, анам тыгъылыб сёлешди. Аны кёзлеринде джыламукъла ойнайдыла. Мен, баш эниште къараб, джукъ айталмагъанлыгъыма уа, кёб затны сорурум, атамы толу хапарын билирим келди. Анамы кёлюн не бла чапыргъа билмей:

Аначыгъым, энди биз не этерге керекбиз?— дедим. Соруюму таб болмагъанын, джюрегиме тюрелиб турган затны ангылаталмагъанымы кесим да таныдым, алай а андан сора башха тюрлю айтыргъа тилим джетмеді.

«Джюрек джюрекни биледи» деб тюз айтадыла. Мени халымы ангылаб, анам кьолун имбашыма салыб, кени амалсыздан ышартыб:

— Махсют, бала, атасыз болгъан кьуру сен тюлсе. Къазауат кёблени аталарын кёмгенди, кёблени ёксюз этгенди. Кеслери кетдиле эселе да, ма сизге джашау, бюн ачыб кетдиле. Ата джуртубузгъа сакъ болугъуз. Къара кюнде аны джаудан сакълай билигиз, — деб Ленин осият этген эди. Сизни аталарыгъыз аны толтургъандыла, — деди. Ангылашынмай, мени кыйнаб тургъан сёз энди белгили болуб баргъанын билдим. Ол сёз не къадар ачыкъ болса, Ленин ол къадар уллу, ол къадар сыйлы, джашауубуз ол къадар татлы кёрюне эдиле. Эркинликни сакълар ючюн къазауатда ёлген аталарыбыз алгъындан да багъалы бола эдиле.

Джашаудан айырыла тебрегенле осият эте эселе, мени атам а не затла айтхан болур, адамларына нени аманат этген болур, — деб сагъышха кирдим. Таб тюшюб, аны анама сорур кыйгъылы болдум.

Октябрь кьууанч джууукълашхан эди. Историаны дерсинде устазыбыз бизни бла ушакъ эте келиб:

— Къазауатда ёлген джигитлени суратларын, письмоларын, осиятларын джыйыб, толу хапарларын джазыб, аланы атлары ёмюрде да унутулмазча этерге керекбиз, — деди. Ол кюн юйге, къачан джетеме деб, ашыгъыб бардым. Анама бу хапарны айтдым. Анам, джууаб этмей, терен ахсынды.

— Энди атамы джангыз бир письмочугъу да джокъмуду? — деб, джаныма джетиб сордум. Анам кюбюрчегин ачыб, бусхулланы ичинден бир къагъытны чыгъарыб:

— Ма, мындан сора бир зат къалмагъанды, — деб, кьолума тутдурду. Ачыб къарагъанымда: «Ата джурт

ючюн джигитлик этиб...» деген сёзлерин эследим. Андан арсын окъурум келмедн.

— Анам, сураты уа? Атамы суратын къалай сакъ-
лаялмадыг?— деб даулагъанча сордум. Анам, кёзлерин
дженги бла сюрте. кёкюрегинде дууа орнуна джюрют-
ген, кюмюш тышлы, сагъатча ишленген бир тегерек
затчыкъны чыгъарды. Къыйырында чюйчюгюнден бас-
ханлай, джан сагъатча, башчыгъы ачылды.

— Мен муну сениге школгъа къалай берейим... Ма
къара,— деб, аллыма тутду. Атамы хапарын эшитир юч-
юн къалмагъан эдим, ёзге бу джолгъа дери уа суратын
да кёрмеген эдим. Атамдан эки кёзюмю алалмай талай
бирни турдум. Анам аны джабыб, биягъынлай кёкюре-
гине сала:

— Махсют, бала, энди бизни анга эм уллу ашхы-
лыкъ этеригибиз неди десенг, осиятын толтурургъа ке-
рекбиз,— деди.

— Айтчы, анам, ол къаллай осият этгенди,— деб
ашыгъыб сордум.

— «Къыйынлыкъда, зауукълукъда да бир-биринги
атмагъыз, бир-биринге иги болугъуз. Биз джаныбызны
берген влахта билимизни, не кючюгюзню къызгъан-
магъыз», — дегенди, деб анам, мени сынагъанча, кё-
зюме джити къарады.

— Анам, энди атамы осиятын билдим,— дедим. Анам,
разы болгъанын билдире, не эсе да айтыргъа башла-
гъанча кёрюндю. Ол мени башымы сылай:

— Махсют, осият сауланы биринчи борчларыды. Сен
меннге бала эсенг, атангы осиятын унутмазгъа керек-
се,— деди.

Мен энди джетинчи классха джюрюйме. Мен билме-
ген, ангыламагъан сёзле алкъын тубейдиле. Алай а ол
мени къыйнагъан сёз энди ёмюрлюкге мени джюрегиме
тюрелгенди.

АСЛАН БЛА ТЕНГЛЕРИ

Аслан, танг атханлай, кьобуб кийинди. Анасын уя-тыргъа кьоркьуб, китабларын излеб тебреди. Джангы китабла, аланы сейир суратлары анга джукъу бермей тургъанлы иги кесек болады. Добар, джандыракъз джашчыкъ быйыл школгъа биринчи кере барлыкъды. Сары кьубас сумкасына джангы китабларын джыйыб, джастыкъны тюбуне салыб тургъанын кёрюб, анасы къайры эсе да терен джашыргъанды. Аслан школгъа хар кюн сайын тебреди.

— Тохта, алкъын окъуу башланмагъанды, энтда сау ийыгъынг барды,— деб, бир-эки кюнню тыйды. Болмагъанында, тамблагъа дери бир тёз, эртденбла мен кесим элтирме,— деб башын алды. Анам айтхан «эртден» да юч кере озду.

— Анам, — деб Аслан, бетин-къолун да джуумагъанлай, кёзлерин ууа, орундукъ аягъындан, илгендирмезча, аз таууш этди.

— Биягъы тынчджатмаз, кьобубму айланаса?!.. Не этейим мен сеннге?!.. Китабла алама деб, башыма палах алыб кьойдум да!... Джат да къал дейме да, джашаусуз. Сенден не кече, не кюн тынчлыкъ къалмады. Башымы суугъа атарыкъ этдинг, — деб, анасы башын джуургъан бла джабды. Аслан джыйгъычны кьармады, кюбюр башларына кьарады. Кийим шкафны эшикчигин тартыб, кёрдю, алай а ачалмады. Анасы ачхычын кесини джастыгъыны тюбуне асыраргъа ёч эди. Аслан аны эсине тюшюрюб, эринчигин къабыб, сары джылтырауукъ чурукъчукъларыны бурунлары бла атлаб, орундукъну къатына келди. Кёк дарий джуургъан акъырын кёлтюрюлюб, ызына чёге, дагъыда быягъындай, кёлтюрюлгенине кьараб туруб:

— Джукълайды, — деб, джастыкыны кыйырына кьолчугъун джетдирди. Андан да батыр болуб, джастыкыны мюйюшюп ёрге кёлтюре башлагъаңлай, анасы башын ачыб:

— Не кыскынык кирди санга? Кёзюм кьалккыугъа кетиб тебregen эди. Сеннге палат болсун, сен адамгъа тынчлыкъ берлик тюлсе. — деб, кыджырагъанында, Аслан кёзчюклерин джандырыб:

— Школгъа тамбла барлыкъса дей эдинг да!... Мен школгъа хазырланама, — деб джыламсырагъан ауаз бла сёленди.

— Насыбынг алай болсун, окъуб дуняны сен бери аудурлукъ болурса!.. Къайсы устазгъа баш ауруу болуб кьошуллукъса, къайдам... Школгъа тебрерге энтда сау эки кюнюнг барды. Болгъанны дыгъырматыб айланма да, чыкъ да тауукъ орунну эшигин ач, сен да бир джукъгъа джара, хайырсыз, — деб сол къабыргъасындан джатыб, бнягъы джууургъанны юсюне гартды.

Аслан эринчиклерин кёбдюрюб, къашчыкъларын туйюб, джукъ айтмай, чыгъыб кетди. Олсагъатдан джашы къанат къатдырыб башлагъан джюджекчиклени джууююлдегенлери келди. Тауукъланы арбазда ащ излеб, джез тазгъа бурун ургъанлары, къарт, палгроф гугурукну хырха кычырыгъы джарыкъ эшилди.

Аслан юйге кирмей мычыгъанында, анасы Мёлехан кийиниб, арбазгъа чыкды. Асланны кёрмедн. Юйге къайтыб, аны сумкасын джокълады.

— Огъай табалмагъанды. Узакъгъа кетген болмаз, — деб, Мёлехан джумуш къайгъылы болду.

— О, Мёлехан! — деген назик тауушчукъ эки кере да эшилди.

— Не болгъанды? Къайсыса? — деб, джууа тургъан

туч табагъы да къолунда, ол эшикни ачды. Джюджек-ле джити бурунчукъларын бир-бирине джетдире да кычыра, кенг арбазда бир-бирин сюре ойнагъанларына къараб тургъан Азретни эсledi.

— Сенмисе кычыргъан? Не керекди?

Джашчыкъ илгенигенча, сескекли болуб, башчыгъын ёрге тутду.

— Аслан «китабларымы ал да кел» деб ийгенди, — деди ол.

— Не этерикди аланы? Къайда джаханимдеди кеси уа?

— Биз школгъа барабыз.

— Аслан сиздемиди деб сорама мен?

— Огъай, школну бу джанында бурууну къатында мени сакълаб турады.

— Бусагъатдан бери кел да юйюнге джара, ананг ёлтюреди де да бар. Школда окъуу башланмагъанды, джукъ ангыламаймысыз сиз?!... Мени джауум да сизден кёб окъумасын!..— Мёлехан былай айтыб, Азретни юсюнде джангы кийимчиклерине кёзю илинди.— Школ башланнгынчы сиз быланы джангы бетлерин бошаргъа башлагъансыз. Къараб турма да, бар. Дженгил джетсин! — деб ол юйюне кирди.

Азрег арбазда дагъыда бир талайны сирелиб, тюнгюлгенинде, кетди.

— Бермейди, алан. Джюр, табдым, мени китабларымы алайыкъ да барайыкъ. Атам ишге кетгенди. Анам да ийнеклени кыыстай, кёпюр къулагъына дери барлыкды. Кел, тамбла уа сени китабларынгы алыб барырбыз, — дей, Азрет тар орамчыкъны ёрге тебреди. Аслан, асыры онгсунмай, ызындан акъырын-акъырын аглады.

Азрет юйюне ашыгыш кириб, юч китабны кьолтукъ тюбюне сугъуб, адам сермеб алыр дегенча, кьолу бла кьаты кысыб чыкъды. Экиси да школну арбазына кирдиле.

— Майнама, ары кьарачы... Ма ол устазды. Мен билеме... Анам айтханды, бизни окьутхан этерикди. Ийнанмай эсенг, анама бир сорчу, — деб, Азрет бир кьууанч тыбырлы болуб кюлюмсюреди, бир, уллу адамча. башчыгын ёрге тутуб, кесин кьатдырыргъа кюрешди. Аны тюрленнгенине кьараб, Аслан да джунчуду. Кьара костюмлу джаланбаш эркиши сабыр атлай, сабийлени кьатларына джууукълашханында, джашчыкъла ызларына айландыла.

— Эй, джигитле, алай тохтачыгъыз! Кьайры кьачыб тебрегенсиз? — деб ол гузаба атлады. Джунчугъандан, не этерге билмей, экиси да алайдан тебмей тохтадыла.

— Азрет, сенмисе? Былай нек эртделегенсе? Нее? Бу негеринг а кимди? — деб, кьатларына джетиб тохтады.

Экиси да, нелерин эсе да тас этгенча, баш энишге кьарашдыла.

— Кьолтугъунгдагыла уа неледиле? Китабларынгламы келгенсе?

— Биз окьургъа келгенбиз. Бу Асланды, — деди Азрет башын кёлтюрмегенлей.

— Да сора аны айтсанг а... Асландан сора кимди сени тенгинг? Кьалгъанланы нек келтирмегенсе?... Огъесе башхала бла ойнамаймыса?..

— Ойнайма. Абук да, Петя да тенглеримдиле.

— Асыры аз тюлмюдюле?.. Кёб тенгинг болсун. Ол игиди. Кьайда, китабларынгы былай тутчу, бир кьарайыкъ, — деб, устаз аны кьолундан алды. Кьагъытларын аудура келиб:

— Энтда бир китабынг джетмейди. Кесинг да кир

этиб кьойгъанса да! Мен сенге не айтхан эдим? Китабы кирлиге кеси кирли дейдиле. Джашчыкъ, сени китабларынъ а кьайдадыла?

— Меникилени апам бермегенди, ансы юч китабым, тетрадарым да бардыла,— деди Аслан.

— Школгъа ашыкъгъаныгъыз игиди, алай а энтди эки кюн барды. Келчигиз, окъурукъ классыгъызны кёргюзейим,— деб, ол, мийик юнюн уьун коридору бла элтиб, ол джанындан санаб, экинчи эшикни кёргюздю. Сабийле ичине кирирге изледиле.

— Огъай, полну бояуу тюгел кебиб бошамагъанды, къобарыб кьоярыкъсыз, мындан ары бармайыкъ, экинги да иги джерге олтуртурма. Энди юйюгюзде атагъызгъа, анагъызгъа болушугъуз,— деб, аriu айтыб, ашырды. Асланига ол эки кюн эки джылча кёрюндиле. Арт кече уа Аслан тёрт-беш кере сескекли болуб уянды. Анасы да «Джукъларгъа кьоймайса» деб ачыуланды.

Термилген кюнлери джетди. Аriu кийинген сабийчикле элни арасында школгъа тизилгендиле.

Кимни атасы, кимни анасы къолларындан тутуб элтеди. Сегиз сагъат болургъа школну директору Муссаланы Мухтар талай устазы биргесине арбазгъа чыгъыб, сабийлени экишер тиздирди. Алларына келиб:

— Багъалы сабийле! Сизни бюгюн уллу кюнюгюздю. Школну арбазына бюгюн биринчи кере киресиз. Бюгюнден башлаб сиз окъуучуласыз. Хар кюнде билим деген мийик тауну тюбюнден тырнакълаб тебрериксиз. Ол тауну башы бек мийикди. Алай а ары чыкъсагъыз, дунияны барын кёрлюксюз, барын билликсиз. Керти джашау сизге ачылыкъды. Аны башына джол тынч тюлдю. Артыкъ да эринчеклеге, къоркъакълагъа, бошбоюнлагъа ол Минги таудан да мийик кёрюнеди. Таукелле, анга тырмашханла, къаджыкъмаучула, аны джоллары-

на тюзелиб къаладыла. Ала аны тѣппесине чыгыб, толу муратларына джетедиле. Сиз барыгъыз да аны башына ёрлерсиз деб ышанама. Устазларыгъызгъа тынгылаучу, ала айтханны этиучю болугъуз. Юйде аталагъа, аналагъа болуша туругъуз. Бююн сиз ачхан эшик насыбны эшигиди.

Ашхы джолгъа, багъалы сабийле! — деб, директор сёюн бошады. Къонгурау къагъылды. Биринчи классны устазы Мухтар, сабийлени бирем-бирем тизиб, асыры кирсизден полларында суратынг кёрюннген классха кирди. Сабийле аны ызындан, бир-бирин тюрте, басыныб ичине къуюлдула.

— Барынг да олтурлукъсуз. Орун барыгъызгъа табыллыкъды, къайры чабасыз, сабыр болугъуз! — деб аланы тохтатады. Кеси хар партагъа къызчыкъ бла джашчыкъны бирге олтуртуб тебреди. Эшик юсюнде бир-бири къолундан тутуб тургъан Аслан бла Азрет онгунмай, манылайлары бла къарадыла. Кёзюу былагъа джетди.

— Аслап, былай келчи, — деб билегинден тутуб, элтиб, экинчи тизгинде ююнчю партагъа олтуртду. Азрет, аны аджашдырама деб къоркъгъанча, ызындан келди.

— Тохта, Азрет, ашыкъма. Сеннге да табарбыз орун, — деб сюелиб тургъан къызчыкълагъа къарады. — Гокка, атла аллынга, — деб, ол аны къолчугъундан тутуб, Асланны къатына келтиргенлей, къызчыкъ аякъларынын тиреб, артына тартды. Аслан да, анга эришгенча, секириб ёрге къобду.

— Мен аны бла олтурлукъ тюлме! — деди ол.

— Нек олтурмайса?

— Мен Азрет бла олтурлукъма.

— Былайда сайлау джокъду. Устаз айтхан джерде олтурлукъса, — деб, Мухтар джашчыкъны имбашына

кьолун джетдирди. Алай а Аслан кеси айтхандан чыкмады. Устаз, джыллыгы келген адам болса да, сёзю ётмегенине джунчуду. Биринчи кюн огьуна айтханы этилмей кьалырын суймеди, экисин бирге олтуртур мадар изледи.

— Гокка, нек этесе былай? Кел, дейме да былай мен сеннге?

— Барлыкь тюлме. Кьатлары бла озгьанымда, Аслан меннге джумдуругьун кьргюзгенди. Бир кере да «себгилбет» дегенди. Мен кесим олтурлукьма,— деб, биягьынлай, аякь тирегенинде, Мухтар кьалгьан сабийлени олтуртду.

— Кьремисиз, кьызчыкьла бла джашчыкьланы бирге-бирге олтуруб тургьанларын! Сиз барыгьыз да эгешчикле-кьарнашчыкьласыз. Бир-биринге болушургьа, ариу ойнаргьа керексиз. Устаз айтханны этмеген а школда окьурукь тюлдю,— деб, сабийлени кьалай кьаргьанларына кёз джетдирди. Гокка джукь айтмай, партагьа олтурду. Аслан а, не этерге билмей, бир Азретге, бир Гоккагьа кьарайды. Аны бираз джууашыб, аккыл болгьанын эслеб, Мухтар кьатына келди.

— Аслан, сенден кьалгьанла бары да олтургьандыла. Энди сени сакьлаб турургьа заман джокьду. Не олтур, не да чыкь,— деб иги огьуна кёлтиюртдю. Аслан сагьышланды. Бир, кетер муратда, сумкасына узалды, олтуруб тургьанланы кьрюб, дагьыда таукел эталмады. Бош парта уа кьалмагьанды.

Мухтар аны кьайгыны тереннге иймезча кьрюб, имбашындан тутуб зор бла олтуртду. Аслан Гоккагьа сыртын айландырды. Устаз сабийлени китабларын тиздириб, кеси айланыб кьрдю.

— Бояу карандашларыгьызны да чыгьарыгьыз! — деди сл. Бары да коробкаланы парталагьа салдыла. Ас-

лан сумкасын кьозгъагъан кибик этди. Алай а, карандашлары болмай, тюенче анасы бла тюкенге баргъанды, хоншуларындан тилегенди. Бир джерде да табалмагъанды. Мадарсыздан Аслан китабларыны юсюне бауурун салды.

— Аслан, джукъламаймы келгенсе? Джатма да тюз олтур. Карандашларын а къайдадыла? Бери чыгъар,— деди.

— Биз табалмагъанбыз. Анам да излегенди, — деди Аслан. Гокка, сумкасындан артыкъ карандашларын чыгъарыб, эслетмезге кюрешиб, Асланны аллына тюртдю. Аслан кёрюб, ызына Гокканы аллына салды. Алай а кьолуну кымылдагъанындан аны джумушагъаны танылды.

Бир ийыкъ кетгенинде, Гокка, аны бла сёлеширге излеб, сормаз затын соруб тебреди. Къызчыкъ бла сёлешгени ийылыкъгъа санаб, джууаб этерге суймей тургъанлай, дерс башланды. Оннга дери санау башланды. Ондан ызына санаргъа билген талай кьолларын кёлтюрдюле. Аланы бири Асланды. Ызына санай келиб, джетиге джетгенлей, тирелди, джунчуб кызарды. Сабийлени бир къаууму кюлдюле.

— Не затха кюлесиз! — деб, Гокка къашчыкъларын тюйдю.

— Алтыны билмеймисе? — деб ол айтдыргъа кюрешди. Аллында олтургъан джашчыкъланы кюлгенлери ачу болду.

— «Сегиз — де. эки — де» деб, терсине айтдыргъанланы да эшитди. Къызчыкъ санаб, кесини алты бармагъын аны аллына китабны юсюне салыб кёргюздю.

Аслан, не этерге билмейин, башын булгъаб:

— Алты,— деб кычырды. Устаз, эслесе да, билмегенча этиб:

— Тюз айтаса. Алай а, теңглерим Азрет бла Петядыла, деб джангылгъанса. Иги теңглеринг кёбдюле. Гокка да аланы бириди, — дегенлеринде, Гокка, кесин тыялмай, ышарды.

Э Р И Н Ч Е К

— Эринчек, былай келчи! — деб, табчанга таяныб тургъанлай, атам таууш этди. Мен сейирсиниб джанджаныма къарадым, киши адам кёрмедим. Тамада къарнашчыгъым — Анзор, гитче эгешчигим — Шамший, сёзню кимге айтханын билмей, кёзлерин джандырыб, бир-бирине къарайдыла.

— Атам, джукъму айта эдинг? Кимни чакъыраса. огъесе мени къулагъымамы келеди таууш? — деб сордум.

— Эринчек, мен сеннге айта шойма да! Нек сакълатаса? — деб, атам кычырыгъы бла бизни илгендирди.

— Анзор, санга айта болурму, бар, — дедим.

— Сора меннге нек айтады... Шамший, барчы, сени чакъырады, — деди ол ышарыб, ойнары келгенин билдире. Анам хоншуларыбызгъа олтурургъа кетгенди.

— Атам! Юйде башха адам джокъу, «Эринчегинг» кимди? Билмейбиз, — дедим....

— Сеннге айтама. Сен тургъанлай, эринчеклик кимге джетерикди! — дегенинде, джаныма джетди. Атама къараб, джукъ айталмай, ёрге къобуб, къатына бардым. Дыф демей, баш энишге къарадым. Джаныма тиймей не эсин, беишни ким сюеди. Ма, школда төрт джылны окъуйма, бир кере да орнумда кълалмагъанма. Эртден бла анам «къоб» дегенлей, сагъатдан кёб мычый бол-

мазма. Суугъа бар десе да, мен даулашыб кюрешмейме. Сора мен ол бедишге тынгылабмы къаллыкъ эдим?...

— Атам, мен эрипчек тюлме. Анзор бла Шамшиятны менден тириликлери иеди?! Анзор тамада болгъанлыкыгъа, менденми тириди?.. Шамшият а, къонакъ келсе, саламлаша да билмейди. Сен айтхан джумушха мен бармай къачан къалгъанма?— деб, джаныма тийгенин билдирдим.

— Джаншай турма да, чабчы, анангы чакъыр да кел. Мен ашыгъама, къошха кетерикме,— деди атам. Анам къайры баргъанын меннге айтмагъанды. Кимни юйюнде болгъанын мен къайдан билейим... Мен сакъышха кирдим.

— Атам, къайры кетгенин мен билмейме, — дедим. Атамы бети тюрленди.

— Терк бол! — деб къыджырады. Шамшият да, Анзор да олтургъан орунларындан ёрге къобмай, кеслерин ышарта турадыла. Не джашырыу, меннге ачыу болду. Чыдаялмай:

— Анзор, эшитемисе айтханын! — деб къычырдым. Ол кюлюб, меннге къарады.

— Эшите турама, сёлешдирме да, бар, — деди дагъыда.

— Сен менден эсе уллуса, сен бир барсанг а. Артыкъ мени энчи атаммыды? — дегенлейиме, атамы, гузаба къобуб, мени таба тебрегенин эследим.

— «Аман сюрюучю таякъ да табар, къой да берир» дейдиле. Мен сени сыртынгдан къайиш къобарайым да, — деген сёзлерин эшите, юйден къачыб чыкъдым. Мени насыбыма, анам келе тургъанына тюбедим.

— Хызыр, бала, былай гузаба джюрюучю къачан болгъанса? Къатынга джетгинчи таныялмай тургъанма, — дегенинде, бираз уоллу кёллюрек болдум.

Мен анамдан хыны сёз эшитмегенме. Ол мени айырыб бек суйгенин билеме. Къылыкъ этсем да, джумушуна барыргъа эринсем да, «аны адам айтыб да эшитмесин» дейди да къояды. Ол сёзле ючюн а мени нем къорайды?.. Огъай, атам да меннге къол джетдириб билмейме. Тюзю, бу арт кёзюуде ауузундан чыкъгъан сёзю джерге тюшмезин бек суюди. «Бар, марджа, джашчыкъ», «Дженгил келсенг, бир зат берликме», «Ай аперим сеннге, киши алай этеди» — деб, джумушуна перик болса, джумушакъ сёлешиучен эди. Атамы тюрленгенин кёре турама. «Терк бол!», «Мен кимге айтама!», «Джаншама да, бар!», — деб къычырса, таб, къол бояргъама башлагъанды деб, аягъым басханны кёзюм танымай, юйден абын-сююн эте чыгъама.

Атам керти да ашыгъа кёре эдим, арбазда атын джерлеб, джамчысын къанджыгъасына къыса тура эди.

— Балам, джаным, сенден алда ёлейим, тюкен этилиб къалады, иги джашча, бар, атанг малчылагъа къурулай бармасын, — деб, кёкюрегинден бочхасын ала тебрегенлей, не айтырын билдим.

— Огъай, анам, былайда телиле джокъдула. Сени чакъырыргъа да мен келгенме, тюкеннге да мен чабаргъама керекме... Анзорну аякъларына не болгъанды? Анзоргъа айтайым, ол барсын, — деб юйге чабаргъа тебрегенлейме, атам башын булгъады. Терен ахсыныб:

— Бу былай эринчек кимге ушаб болгъанды?.. Мен къошдан бошамай, сен да муну кеси айтханына бошлаб, джоюб къойгъанбыз, — деди атам. Атына къамчыны джетдиргенинде, мени джумушха ие турмазлыкъларын таныб, кёл басдым. Атам юйде болмаса, анам мени бла асыры кюрешмейди. Айтханын онгсунмагъанымы кёзюмден-къашымдан таныб, сёзю тереннге иймейди.

Оюн педи десенг, энди шо аман Анзор да меннге оноу этиб тебрегенди. Атамы хынысын эшитгенлей, къаныкъгъанды да къалгъанды. Бир кюн къарачай тилден, джазмадан юйге берген ишлерин джазыб, тетрадымы джаба тебрегенлейиме, Анзор къатыма келиб суюлди.

— Къайда, бери ашчы, бир кёрейим,— дегенинде, бурнума ургъанча, ачыу болду. Алай а ол, менден улду болгъаны себебли, кючлюдю. Мен анга не этерикме?.. Кёз джетдиргенлей, меннге джити къараб:

— Тохта, муну дерсге алыбмы барлыкъса... Бу халатларынгы эслемеймисе?.. Былайгъа уа мерекебни нек тёкгенсе?.. Бусагъатдан джангыдан джаз, — деб, устазча, меннге буйрукъ этерге кюрешди

— Ол сени ишинг тюлдю. Сен огъай эсенг, меннге амам да джукъ айтмайды,— деб, тетрадымы джабыб, эрлай школгъа кетдим. Устазыбыз къарай келиб, тетрадымы къолумдан алыб, бютеу классха кёргюздю. Биргеме олтуруб тургъандан башлаб, мени хыликке этгенча кюлдюле. Къызыл карандаш бла, бетини джартысын толтуруб, «1» салды.

— Джангыдан нек джазмагъанса? — деб, меннге хыны къарады.

— Сора аллай бирни джангыдан джазгъынчы... — деб тургъанлай, устаз ачыуланыб, ол бетни тюбюне «Эришчек» деб джазды.

— Былайдан бир чыгъайым ансы, мен бу тетрадны дуккул-джурун этерме,— деб турама. Алай а, дерсле бошалгъанларында, унутдум да къойдум. Юйге келиб, ашай тургъанлайыма, Анзор сумкамдан болгъанны къотаргъанын билдим. Мен къобхунчу ол тетрадны ичин ачыб, сейирсиниб, кёзлерин джандыра келиб, харх этиб кюлдю.

— Къалайса?! «Эринчек» десек кесинги отха ата эдинг да, энди ким болгъанынги билдингми? — деб, табалагъанча, кёл кенгирди.

Ачыудан мен не этерге билмей тургъанлай, Шамшият да кюлюмсюреди.

— Шо мени джаууму сен хыликке этгин!.. Меннге кюлме да, бетинги джууа бил, чакъмакъ! — деб, эки джаягъын къыздырдым. Анзор билегимден тартыб айырды. Школда, юйде да «Эринчек» — деб башымы ёрге тутдурмайдыла. Ол сёзню эшитмезге табсам, джерни джети къатына ётер эдим..

Бир кюн анам Анзорну имбашына кюлун салыб, джалынганча:

— Бала, шхууур этерге суу ал да келсенг а. Челеклени белинден бир да боллукъду, — дегенинде, алагъа ачугъа эрлай челекге чабдым. Анзор джетиб кюлумдан сыйырады деб къркыгъанлай суугъа джетдим. Челекни толтуруб, ызыма айландым. Чайкъалыб тёгюлгени кёнчегими джибитиб, юйге джетдим. Анам, эки кёзюм менден алмай, ёрге кюбду.

— Толу челеклени къалай келтирдинг?.. Джугъунгу аурутсанг, не этерик эдинг, — деб къайгъылы болду. Мени бир джангыз джерчигим да аурумайды. Энтда бир джумуш айтса, чабханлай барыргъа ашыкъдым. Хыликке этиучю Анзор бла Шамшият энди, ауузларында кюуут джуммакълары болгъанча, сёз айталмайдыла. Аны кёргенимде, джюрегиме къалай эсе да бир эришмеклик келди.

— Тохтагъыз, ашыкъмагъыз!.. Эринчек бла ким болгъанымы мен сизге танытмасам, адам тюлме, — деб, дерсиме олтурдум.. «Былай этсенг, менден насыблы ким болур», — деб, анамы джыламсырагъаны бюгюн да эсимден кетмейди.

Обур... тюз атымыды, огъесе чам атымыды? Джашлай башына джетгенни джетмегенни да билген къартгунагъа, аман иннетли адамлагъа, хайырындан эсе хатасын оздургъанлагъа да обур деучендиле. Мен аны биринчи кере кѳргенме, эртдеден танышыма тюбегенча болуб къалдым. Манга мангылайы бла къарай келиб:

— Алан, биз къайда тюбешген эдик? — деб, кюлюгю келмегенлей, кесин ышартыб, эркелетгенча, имбашымдан къакъды. Не айтыргъа билмей, джунчудум. Шылабха тартхан токъ джаш сѳлешиб тебресе, кишиге ал бермей эди. Адамгъа тынгылагъан анга ауур кѳрюнгени танылыб тура эди. Бир джерде тохтамагъан, нени да кѳрюрге излеген сескекли кѳзлерин къысха-къысха къагъа эди.

— Кечегни школдама, тюбеширбиз, — деб джанлагъан кюнюнден бери иги кесек заман кетди.

— Обур школдан къысталгъанды. Обурну Советге чакъыргъандыла. Аны иши сюдге берилликти, — деб хапарын эшите турдум.

Бир кюн ишге бара тургъанлайыма, Обурну тюкенни аллында кимле бла эсе да къызарыша тургъанын эслеб, къатларына бардым. Советни председатели эки къолун силкиб, джанына джетиб сѳлеше эди.

— Обур, энди сен насыблыны баласы эсенг, аманны, игини билирча уа болгъанса... Школ бла джарашалмадың, кесинги къыстатдың. Ишни истемей, эки къолунгу хурджунга уруб айланганлы джыл болуб келеди. Малчы болургъа сѳз бергенинг эсингдеминди? — деб ол джашны кѳзюне джити къарады.

— Малгъамы теджейсе мени?!..

— Ёзге къайры мурат этесе?... Школгъа директор

болурму эдинг?—деб, председатель кюлюмсюреди.

— Малгъа кесинги джашынгы нек иймейсе? —деб, даулашыр къарыуу болмагъанлай, Атлы амалсыздан илинмек изледи.

— Мени джашым сенича орамланы санаб айланмайды. Ол тракторда ишлейди. Джазны бурну къарагъандан башлаб, къыш тюшгюнчю тынчлыкъны не болгъанын билмейди.

— Тракторда уа мен да ишлерик эдим.

— Да сора кесинге уа аллай бир нек джалындыра эдинг? Джангыз бирибиз да сеннге «хо» этдиралмадыкъ,—деб председатель, бир уллу айыблы болгъан адамча, джунчуб сёлешди.

— Ол заманда окъур муратда эдим,—деб Обур бюсюреусюз джууаб этди.

— Энди уа?

— Энди уа барлыкъ эдим.

Председателни кёзлери джандыла. Бети къызарыб, ачыудан сёзю гамагъына тыгъылыб:

— Алай эсе, мен джашымы малгъа джиберейим. Бар, сен аны тракторун ал да, ишле, — деди.

— Сен къычырма, Трактор бламы къоркъутаса мени?! Таб, сизге ачыугъа барыб джарашырма,— деди Обур.

— Сен тракторну джюрюте билликмисе да?

— Ол сизни ишигиз тюлдю.

Председатель кесин тыя туруб, андан ары тёзалмай, кёлюндегин силдеди:

— Огъай, джигит, сен кесинги тели Обур этиб турма. Адамла бурунлары бла суу учмейдиле. Къолунгдан келмезлик джерге, къарыуунг тартмагъаннга кесинги урма. Эшта, сен алай ишлер джаш болсанг, элде бюгюннге дери бир джукъгъа джарарыкъ болур эдинг...

Малда ишлегенле сенден онглу джашладыла. Джаншама да, эртденбла огъуна тебре...

— Тебремегеннге не этериксе?..

— Тебремегеннгеми... Анга этерни уа биз билебиз,— деб не эсе да айта башлагъанлай,— Обур, башын алалмазлыгъын таныб, андан тереннге кирмеди.

— Сиз айтханча огъуна болсун... Сизге сёз къошханна джолу болмаучанды. Барырма,— деб ол, кимни эсе да излегенча, тегерегине къарай, къатыма келди. Кёюме битиб:

— Сапар, тамада бла сермешгеними эшитдингми? — деб, биягъыплай къолун имбашыма салыб, бир уллу джигитлик этгенча, ышарыргъа кюрешиди. Сёзюм ётмезлигин билсем да:

— Аны мен терссинмейме,— дедим.

— Ол председатель болмаса уа? Терссинникми эдинг?

— Болсун, къалсын, сёзю тюздю.

— Сора, мен барыб, анга стауат кюрегинчи бир сакълагъыз... Сиз кесигиз барсагъыз, ким билсин, мен да ойлашыргъа болурма. Ары дери уа... Сапар, «Иш телиге джарашады», деб эшитгенмисе?! Телилени излесинле... Элибиз аладан да къуру тюздю,— деб, Обур орамны энише кетди.

Мен колхозда арбачыма. Кёбюсюне элден тышын да айланама. Обурну кесине санлаб бир тубегенликге, хапарын а къуру да эшитеме. Э-эй, Сапар? «Эшек улоунг болмасын, Обур негеринг болмасын» деучю джашла аны ачыуландырыргъа къарынлары ауруб айтадыла деб къоюучан эдим.

Бригадир бла бир джолда ёрешелиб тургъанлай, юслерине келиб къалдым. Обур, кеси даууруна болуб, саламымы да алмады.

— Обур, кърнашым, энди сѣзню серге ийгенинг боллукъду. Чалкъынгы, сенегинги джарашдыр, там-бла джыйын бла чалкъыгъа чыгъарыкъса,— деб, бригадир ариулукъ бла сѣз ангылатыргъа мурат этди.

— Аллах бла тилейме, менсиз башыгъызгъа уругъа таш да таба болмазсыз дейме... Къайсы тешикге да мени къыстырыкъмы этериксиз? Огъай, Бекир, сизге харс уругчала энди тууарыкъдыла,— деб, ол къашын-башын тюйдю.

— Тюз айтаса биз сени къайры да теджейбиз, ишге тагъылырынгы излейбиз. Алай а биз айтхан сени къулагъынгы джанына да кирмейди. Малгъа ийдик — бармадын! Сабаннга джарашдырабыз деб кюрешидик, истемединг. Энди уа хансны къагыб баргъанын кесинг кѣре тураса... Биченнге бармазлыгъынгы да эки кѣзюнг айтыб турадыла,— деб, бригадир тюнгюлгенин танытды. Обур сагъыш этиб кюреше турмай:

— Алан, кърачайлы, сѣз ангылай эсенг, мен окъургъа барама, дауунг бармыды!... Мен окъургъа керекме. «Окъутма» дерик бар эсегиз, айтыгъыз, эшитейик,— деди.

— Обур, сеннге обур деб атагъанны табсам, къолун тутуб, бир нохта бау этмей къоймаз эдим. Окъу деб биз, сени бла кюреше, жарлы джаныбыздан тойдукъ да... Бир атлаталмай, эм артында эригиб къондукъ... Энди кюз джетиб, чалкъы кѣзюнге кѣрюннгенинде, окъургъа эсингеми тюшгенди... Сен керти окъуансы, биз, таб, джарагъан кърманлыкъ этиб да ашырайыкъ

— Мени ашырмагъыз да, бойнугъуздан басыб тургъан борчугъузну толтура билингиз. Мен къайры барлыгъымы кесим билеме,— деб, бу джол да башын ала билди.

Мычымай кийиз бөркю чалкычыла Ариу-Чатны башындап хыршы тутуб, энишге айландыла. Чуакъ кюню таякълары кърч чалкыыланы ауузларында накъутналмазча ойнайдыла. Джалан сыртладаң эниб, бичеп ийис ёзенлеге сингенди.

Заман Обурну огъай эсенг, ишден башын къашыргъа бошамагъанланы да сакъларгъа ёч тюлдю. Къыппа седирегенча, кюле бирем-бирем къорай, кыш тюшдю. Боран къууб, кърны чалдышлагъа, мюйюшлеге джыйгъан кюп элде сюд боллукъду деб хапар келди. Атларымы хамытларын алыб, баугъа джыйыб, аш салдым. Кимге сюд этедиле?... Нек этедиле?... бир джукъ билмейме. Элде бир-бирине чабхан, туююшген джокъду. Уру кымылдамайды: Сюдлюк иш къайдан чыкды?... Бу сагъышла бла клубха келдим. Ичи адамдан тыкътыкълама. Сёлеше тургъанны таныялмай, эшик юсюнде сюелиб тургъан къртха сордум.

— Сюдюню тамадасыды. Бусагъат Атлы джыгыранга сёз берликди. Иги тынгыла,— деб Обурну кёргюздю ол. Обурну тюз атын алайда билдим.

— Атлы мени джыгырам нек болады?... Танышымды, тюз саламлашхандан сора, аны бла мен ёмюрге да къазанлашмагъанма,— дедим.

— Джамагъат, Атлы сизни элигизденди. Аны айыбы элли айыбыды. Эки джылны ичинде ишден жанлаб, адамлагъа хатасын, зарары джукъдуруб айланады. Мындан алда атасы киби къртха чабханды. Элде джашайды, хайыры джукъмайды. Элчиле, тёзе-тёзе безиб, бизге тарыгъыб джазгъан эдигиз. Энди төре, былайда сизни бла сюзюб, оноулашыргъа келгенди. Ол тюзлюкню излеиди. Урунуб джашагъанны джакълай биледи. Атлыча, ётюрюкчюлени, джалкъауланы,

бузукъчуланы кечмейди. Атлы бюгюн айыбына джолугъургъа керекди, — деб оршуна олтурду. Джыйылгъанла къуш-муш болдула. Ачыкъ айтыб къоялмасала да, сёлешгенин ушатыб тынгылайдыла. Башын кёлтюралмагъанлай, Атлы ёрге къобду. Хыны къарагъан элчилени эслеб, къабхандан къалай къутулургъа билмей, ол дыгалас этди.

— Джамагъат, сюдню тамадасы айтханнга мен къошар зат къалмагъанды. Айтылгъанла бары да тюздюле. Алай болса да совет тюзлюкню излей да биледи, адамны джакълай, джазыкъсына да биледи. Бу зат меннге ёмюрлюкге дерс боллукъду, — дегенлей, аллы сюремде олтургъан чалбаш къарт тёзалмай:

— Адамны джакълай а биледи, ойлашмагъан бурушлагъа асыры джан басыб кюрешмейди ансы, — деди.

— Туз джалагъан суу ичеди. Иги, джаш энди биз джазыкъсынырдан озгъанса. Хата джокъду, башынга бир акыл джыярса, — деб, дагъыда къайсы эсе да сёз дылас

Джыйылгъан къартла, тиширыула да «тюз айтадыла» деген болмаса, джашны къоруулагъан болмады. Атлы, алайда пайда чыгъарындан тюнгюлюб, кесин джазыкъсындыра:

— Энди акъылым бир болгъа эди. Мен... — деб тебегенлей, аллында олтуруб тургъан къара джаулукълу къатангы тиширыу ёрге къобуб:

— Обур, обурланма. Джангыз къарнашымы, тамада хатерин этмей, сен уругъа керилгенсе. Олсагъатда шо мен алайда уа бир болгъа эдим... «Оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр» дейдиле. Андан эсе, ёлгенинг огъуна ашхы эди сени... Тилейме, муну энди аямагъыз, — деб,

джюрегин кючден баса, орнуна олтурду. Элчилени бюгюн былай кирпи болуб нек квалгъапларын ангылаядумай, Атлы башын булгъады. Ол огъай эсенг, тенглериде туруб кёл алып сёз айтмадыла. Бир кесекден сюд салгъан азабын окъуду. Клубну ичи, чибин учханны эиштирча, шыкырстыз болду. Атлы тегерегине къараб:

— Меннге оюнну кесибизникиле, элчиле, этиб кьойдула,— деди.

Столну бир джанында таягына таяшыб тургъан акъсакъл аны энтда ангыламай тургъанына кыйналыб:

— Къарнашчыгъым, эл сени джакълар кибик, сен элге не ашхылыкъ этгенсе, айт! «Бермеген кьол алмайды!» — деб, бёркюн къаблай, джашха хыны къарады.

— Тохта ашыкъма. Заман кеси танытыр. Тыпырда-са, тай озуб да кетиученди,— деб, асыры ачудан Обур биринчи кере тишлерин жыгъырдатды.

— Алай бол, аурууунг — тас, алай бол! Биз излеген да олду,— деген тауушла эштилдиле.

БЕЛГИДЕ

Ийых кюн эртден чууакъды. Кёкде бир булут ышанчыкъ кёрюнмейди. Кёзюнг джеталгъан бары да даянгыл тюзледиле. Будай сабанла, кёк тенгизча, сабыр чайкъаладыла.

Аскерчилени къобуз тауушлары, чамлары эштиледиле. Ала шош болсала, боза бетли сабыр сууну акъырын шууулдагъаны эштиледиле.

Алийхан анасына письмо джазыб, ючгюл конвертге

салды да, ящикге атыб, ызына къайтды. Тенглери бла тоб ойнаргъа кёзю къарай тургъанлай, стол юсюнде кюзгючюкге кёзю джетдирди. Къолу бла зыбыр, къара сакъалын сылай, джюлгючюн алыб, шиндикге чёкдю.

Эшик аллында къайсы эсе да атын айтыб кычыргъанында, ол башын булгъаб:

— Чыгъама, нек ашыкъдынг быллай бир, от тюшгенге бармай эсенг,— деди.

Мурулдагъаны болмаса, джашны не айтханы эшитилмеди. Сапын кёмюк джетиб тургъан сакъалны юсюн джабханында, Алихан кесине джашчыкъча кёрюндю. Ол анга асыры кзууанмады. Алай болса да акъ саблы джюлгюч Алийханны бетине тыйгъычсыз учады. Джюлгючню джаныугъа тутуб, онг хончасына джетдиргенлей, джер оюлгъанча, кюкюреген таууш келди. Олсагъатдан юнню терезелери, эшиклери лююлдедиле. Дагъыда кзулакъ юзюлгенча, къайда эсе да тунакы тауушла чыкъдыла.

— Арабин, джерми тебренди? — деб ёрге кюбуб, Алийхан терезеден къарагъанлай, кёпюрню къангалары суу къатыш кёкге чыгъыб, чачылыб ызына тюшгенин, машиналары джолда окъ атылгъанча, думп болуб, кетиб баргъанларын эследи. Олсагъатдан кзуугъун келди.

— Къазауат! Къобугъуз! — деб сарычач лейтенанчыкъ, герохун кюлундан иймей, кёзлерин джандырыб, оюла тургъан юлге, джалан аякълай къачыб чыкгъан сабийлеге, тиширыулагъа къарайды. Алийхан, эс ташлагъанча, асыры джунчугъандан не этгенин билмейди. Ол сакъалыны бир джанын да джюлюмегенлей, джюлгючюн орундукъгъа быргъаб, туюмелерин эте, эшикге мыллык атды. Эшик аллында тизиле тургъан солдатлагъа кюшулуб, ызларындан сюелди. Адамла-

ны джюреклеринде уллу кьайгылары бетлеринде, кёз-леринде танылады.

— Кимди, бизни аягъыбызны мараб чабхан? Неди бу? Нее? — деб сюелиб тургъан джашланы, бири джюрексингенден тыгъылыб сёлешди. Командыр аланы шум болуб, бирден тынгылагъанларын кёргенликге, башын бир джанына буруб, эслемегенча этди. Джашла бютеу сюелгенлеринде, ол терен ахсыныб:

Бусагъатда шахарны кыйырына чыгъаргъа буйрукъ болгъанды. Мени ызымдан тебрегиз. Сизни сорууларыгъызгъа алайда комиссар джууб этер,— деди.

— Ма, эитда кюнбатхан джанындан къара самолетла, алашатын сызгъыргъан таушлары бла джетиб келедиле. Аскерчиле шкокларын джерлеб, кёкге бурдула. Самолетла джууукълашханлай, шокла, кърмач чартагъанча, кызыу атылыб тебретиле. Алай а аны истемей, самолетла энишгеден-энишге тюшюб келедиле.

— Сабаңлада джашыныгъыз! — деб, лейтенант буйрукъ этди. Ачыудан не этерге билмей тургъан джашла, аны эшитмегенча, орунларындан тебмей, самолетлагъа атадыла. Кёкден буз джаугъанча, окъла къуюлдула, ызы бла межамлагъа бомбала тюшюб, болгъаншы кырпыч бла тютюннге къатышдырдыла. Джашланы бир талайы алайда аудула, саулары сабаңлагъа кирдиле. Алийхан чабыб, джаралы болгъан тенгин сыртына кёлтюрюб, будай сабанны ичине ташайды. Ол аны базыкъ бутундан баргъан къанны тыямай, джараны огъары джанындан белибауу бла буудуруб, суулугъун ачыб, аны ауузуна салды. Джаралы эс джыйыб, кёзлерин ачды.

— Кесинги къатдырыргъа кюреш, къаны бусагъат тохтарыкды,— деб Алийхан аны джарасын байлай,

тургъанлай, гыжылдагъан темир таууш, къулакъланы сасыта, джууукъда эшитилди.

— Танкла! Эшитемисиз, танкларыбыз келедиле,— деб джаралы джаш, къууанч тыбырлы болуб, башын кёлтюрюрге дыгалас этди, алай а къарыуу джетмеди.

Таууш джууукъдан-джууукъ чыкъды. Алийхан башланы арасы бла кёюн джетдиргенлей, къаралдым танкланы къабыргъаларында акъ крестлени эслеб, баш энишге къарады.

— Не болгъанды, Алийхан, башынгы нек булгъайса? — деб джаралы къайгъылы болуб сорду.

— Джукъ да болмагъанды... Бери бойнумдан иги тут, бек къадал! — деб аны аркъасына алды. Башын ийилтгенлей, эсрик ёсген сабанланы ичин кюнчыкъгъан таба алыб барады. Ауур джюгюне да джайгъы кюнню хатерсиз къыздыргъаны къошулуб, аны тери мангылайын джуууб агъады. Аны дженги бла сыйпай, джан солуу этиб баргъанлай:

— Къалайса? Тёз, марджа, шкогунгу ийиб къоярса, сакъ бол,— деди Алийхан. Джууаб эшитмегенинде, къайгъылы болуб:

— Нек тынгылайса, мен сеннге сорама? — деб андан да бек кёлтюрдю.

Дагъыда сёз эшитмегенинде, аллы сюремде кёкенчиклени эслеб, гузабаланды. Алайгъа джетиб, къырдышчыкъгъа сала тебрегенлей, джашны кёлюне чабыб тургъанын билди. Биягъы суулугъун ауузуна тутду. Сабанны ичи бла баргъан джаяу джолчукъну букъулатыб, мотоцикл келеди. Юсюндеги джашил кийимли, кёзлюкю солдат эки джанына бурулуб автоватын къуяды. Ол къараб-къарагъынчы джууукълашды.

Джаралы эс джыйыб:

— Бу уа ким болду? Къайры келеди? — деди.

Алийхан джерлеб тургъан шкогун будай башланы аралары бла джолгъа бурду. Окъла сызгырыб, тереи сабанда тас болдула. Кефли немча энди сабан ичине да къарамагъанлай келеди. Ол джууукълашды. Ма, энди туурагъа чыкъды. Алийхан шкокну огъары аягъын бошлады. Шкок таууш чыгъар-чыкъмаз мотоцикл, джанбашына айланыб, джолчукъдан терсине кетди. Ол сабаннга ташайды. Кёб турмай, моторну тауушу тынды.

— Сен кымылдама, мен бир кёз джетдирейим,— деб Алийхан, шкогун алыб аны ызындан сабаннга ташайды.

Джаралы джаш тереи ахсыныб, джерленген шкокну къолдан иймей турады. Олсагъатдан герох атылгъан тауушла чыкъдыла. Алийханны нёгери ёрге къобаргъа дыгалас этди. Алай а сюелалмады. Бнягъы герох энтда атылды. Олсагъатдан шкок таууш чыкъды. Бир кесекге тили кымылдамагъанча, тёгерек шош болду. Алийхан, солууун кючден ала, бир билегин кёкюрегине къаты кысыб, къолунда да героху бла къайтды.

Билегингде бу къан неди? — деб джаралы эс атай кычырды.

— Акъырын сёлеш. Джукъ да болмагъанды, окъ терисин джырыб кетгенди. Анасы бергенни тёгерик, алай джигит эсе, энди атсынчы мындан,— деб, герохну аны аллына атды. Джаралы джаш немча герохха кёз джетдирди.

— Аны кьой да, билегинги бери тут, менде байлау барды, байлайыкъ, къаны тохтамагъанды,— деди. Алийхан дженгин тешиб билегин ачханында, окъ билек сюекден чыкъгъанын кёрдю. Алай болса да, кесин къатдырыб тургъан болмаса, ачыгъанын билдирмеди.

— Джукъ да билмей тургъанлай, къазауат башлачыб къалды да! — деб джаш. байлау бусхулну тюзетиб, Алийханны билегини къаты къысыб, байлай тургъанлай, биягъы мотоциклени тауушлары чыкъды.

— Гриша! Сакъ бол! Келе турадыла, ёлмей бир-бир-бизни атмазгъа! — деди Алийхан.

— Къаныбызны алмай ёлмезге, — деб, Гриша, джаралы бутун къымылдаталмай тургъанлай, шкогун къолуна алыб, бауру бла сюркелиб, будайны теренине кирди. Алийхан да герохну хурджунуна сугъуб, шкогун джангыдан джерлеб, аны онг джанында бауурланды.

— Кёрдюнгю бизге этгенлерин!... Ёмюрде дуня былай къатышырыкъды деб акъылым джокъ эди. Къаллай муратыбыздан къуру къалыргъа башлагъанбыз, — деб, Алийхан терен ахсынды. Гриша бир талай бирни тынгылаб туруб:

— Сора, фашистлени арну сёзлерине, антларына ийнаныргъа боламыды?!... Ала билген къазауатды да, ма, башладыла, — деб шкогуна къатыб, эки кёзюн джаяу джолчукъдан алмай тургъанлай, автоматланы чартлагъан тауушларындан Алийхан ол сёзлени эшит-медиди.

«АНТЛЫ»

Джай чиллени арасыды. Тылпыуунгу алдырмагъан исси кюн бютеу тауланы, чегетлени аулаб, энди батаргъа къысылгъанды. Мен гаражны эшигин этиб, кетерге башлагъанлайыма:

— Салам алейкум! — деген тауушну эшитиб, къа-

радым. Узун санлы джаш, ышарыб, меннге кьолун узатды. Кьолун тутуб тургъанлайыма, аны джелкесин, кьулакъларын джабхан чачын эслеб, башымы булгъадым.

— Не, ушатмаймыса?... Хата джокьду, юренирсе... Башларын булгъагъанла сенден сора да тюбейдиле,— деб, кюллюгю келмегенлей, кесин ышартды.

Джашны биринчи кере кёрсем да, джууаб табмай джунчумазлыгъын таныдым.

— Къайдан ашхы джолданса?

— Тохта, сора мени бюгюнмю кёресе?

— Тюз билгенсе, танымай сорама,— дедим.

Джаш, кьалын къашларын кенгертиб, меннге джити къарады:

— Этме, Таугерий, былай. Мени бек ариу танийса. Мен сенден иш излеб келгенме,— деб, джаш таукел сёлешди.

— Атынг кимди?

— Тобчукьду. Ант этеме, биле тургъанлай, безринг келиб сораса,— деди ол.

— Огъай, тюзюн айтама. Мени атым Таугерийди. Сен кимге эсе да ушатыб сёлеше тураса... Айыб этме, алай айтханыма.

— Алан, Таугерий, кертда дегеннге, сен мени телгеми санайса! Сен гаражны тамадасыса да? Атынг да Таугерийди да? Тюзмю айтама?— деб, кёзюме джити къарады.

— Тюз айтаса, алай а сени бюгюннге дери мен кёрмегенме,— дедим.

— Оллахий, кёргенсе! Таллахий, кёргенсе... Къалай эсе да, унутуб тураса ансы... Къайгъырмаз, къачан болса да эсинге тюшер. Сизде иш табыллыкьды деб эшитеме, ол а тюзмюдю?

— Тюздю,— дедим биягъы мен. Тобчукъну аякъларындан башына дери сынаб.

— Ал мени сора,— деди.

— Къаллай машинада ишлерге разыса?

— Меннге башхасы джокъду. Къаллайда да ишлерикме — деб таукел джууаб этди. Къагъытларын кёрюздю. Алада мен ишекли болур зат танымадым.

— Алан, Тобчукъ, эркишилеча ачыкъ селешейнк. Эринчеклигинг, ётюрюгюнг болса, джарашаллыкъ тюлбюз. Анга не айтарыкъса? — деб сордум. Тобчукъ керти кёлю бла кюлдю.

— Айыб этме алай айтханыма, сабийликден чыкъгъанма деб турама, ол кюлкюлюк сёзню адамгъа эшитдирме,— дегенинде, таб джунучурум келди.

— Бар, сора, директор сабанлагъа кетиб къалгъынчы къагъытынгы бер, мени огъай демегеними да айт,— дедим.

Джаш, къууанч тыбырлы болуб, кёз туурамдан ташайды. Кюзлюк будайла, арпа чалыныб башлагъанды, ташыргъа машинала джетмейдиле. Шофер табылыб къалгъанына къууандым. Экинчи кюн эртенбла эртде джетиб, Тобчукъ машиналары эм джылтырауугъун сайларгъа изледи. Болмазлыгъын таныгъанында, джууашсынды.

Мычымай ол нёгерлеги бла будай ташыргъа Терен-Къолгъа кетди. Кеч эте, Тобчукъ, гаражгъа къайтыб, мешинадан тюшдю.

— Тобчукъ къалай болду аякъ алышынг? Машинангы уа джаратдынгмы? — деб сордум.

— Ой, Таугерий, бу машина тюлдю, отду! Будайны он кере къайтыб ташыгъанма, ангыладынгмы? Он кере! — деб махтанды.

— Кертимн айтаса, Тобчук? Джангыз кюннге он кереми дейсе?

— Ма бу бизден батхан кюн бла, кесим ташыгъан мюрзеу бла ант этеме, бир затын бурмайма...

— Ийнандым, Тобчук, ийнандым,— дегенимде да, ол кесин тыялмай, ант этеди.

— Сен аны ючюн меннге ант этдирмейсе, ёзге, ёлген атамы джаны ючюн, он кере къайтдым.

Тамам кызгъанын билиб, сёзню башха затлагъа бурургъа кюрешдим.

— Тобчук, тамбла да кечикмей келирсе да?

— Тейри адамы, сени мыдах этмез ючюн, таб, кечени арасында да келликме.

— Огъай, Тобчук, халкъ келиучю замандан кечикме дегенлигимди, бар, тынчай,— деб бензин къагъытланы да бердим.

Тобчук, айтханыча, танг атмай джетди.

— Таугерий, бензинсизлеге талончукъла берчи,— деб къолун узатды.

— Тобчук, ойнарынг келе болур дейме... Огъесе кёлюнгмюдю?

— Сора къалай мурат эте эдинг? Ойнай туругъа заман болмагъанын биле болурса?!...

— Да тюнене ингирде элли литр бердим да?

— Ёлген атамы джаны ючюн, бермегенсе... Мен аталарын алай бош джерге айтычуладан тюлме! Сен мени кьозгъама.

— Бергенме...

— Таугерий, ма бу тийиб келген сыйлы кюнню хакъына, бермегенсе. Не бла ант эт дей эсенг, аны бла этейим... бермегенсе.

— Меннге сени антынг керек тюлдю, аны кьой да, габырайынгы ич хурджунуна бир къарачы. Тюнене мен

турганлай, ары салган эдинг... Ашыкъма да бир къара, — дедим.

— Энди анда болмаса, не айтырыкъса, мен ант этме, джокъду, сени ийнандырмаган аллахны хакъына, — деб узалганлай, тёртгюл сары къагъытчыкъланы чыгъарыб, не айтырга билмей:

— Тоба, тоба! Қъалай унутуб къойганма... Ёмюрюмде быллай ышаным болмаучан эди, — деб ышарды да, барыб, машинасына минди.

— Ашхы джолгъа! — деб ашырдым. Аны ызындан къалган машинала да кетдиле.

Қюнорта оза, моторну джамаргъа кюреше турганлайыма, телефонга чакъырдыла.

— Мен «Таулу» колхоздан селешеме. Агрономма. Тобчукъ сизни шофёругъузмуду? — деген шатык таууш къулагъымы сангсытды.

— Бизникиди, къычырмай селеш, джангы шофёрду, — дедим.

— Биз ишлерге келген шофёргъа, джангымыса, эскимисе, деб сормайбыз. Тюнене хар бири онушар кере къайтханды, Тобчукъ къуру беш кере къайтханды. Бюгюн да ауур къымылдаганын кёрюб, «Къадал, марджа», дегеникде, аузубузгъа урганча, хыны джууаб этиб къойганды.

— Алай деген неди?

— Сора аны бла сеними къозуйма... Ишлериги былай эсе, бизге керек тюлдю. Бусагъатда аллайлагъа джалына турур заман джокъду. Джаууб къалгынчы бир биртюгюн къалдырмай ташыргъа керекди. Артда меннге айыб этме, — деб сёзюн бошады. Мен къайгъылы болдум. Ант этерге уста болганын ангылай башлагъанлыгъыма, ётюрюк айтады деб эсиме келмеген эди. Кесинг кибик мазаллы киши кёзюнге къараб ант этсе, ий-

нанмай не этериксе. Алай а Тобчук алдаргъа нек керекди? Тюзюн айтыб кьойса уа. Алай, алайсыз да билинник ишин джашырыб нек кюрешеди? Не уа алдаб кѳбге баралмазлыгъын къалай билмейди?!. «Ётюрюкню къуйругъу бир тутум» деб бош айтмайдыла. Тохта, бир келсин...» — деб джашны бек ашыгъыб сакъладым.

Биягъы заманда Тобчукну машинасы, болгъанны букъулатыб, гаражгъа кирди. Арабин, энди уа не айтыб бетин кѳргюзюрюкдю деген муратда аллына барыб, сабыр болдум.

— Таугерий, тансыкъ болубму сакълайса?.. Айхай, заман джетгенликге, сагъатха къараб, юнге кетиб къалсанг а нек джазыкъ эдинг... Мен алай юренмегенме,— деб, Тобчук кѳзлерине тюшген кюлте чачын силкиб, ёрге ата, къатыма джетди. Сынаб къарасам, кѳзлеринден джукъ таныялмадым.

— Тобчук, бюгюн а джолунг, ызынг къалайды? Айт хапар,— дедим.

Тобчук, сейирсиниб, эки кълун джайыб:

— Къалай боллукъду деб кѳлюнге келеди?... Тобчук тутхан ишин чийсил къоймазлыгъын а билесе, дагъыда налатлыгъынгдан ансы, джолум тюненеден игиди,— деди.

— Алай болса да ненча кере къайтдын?

— Ненчамы? Ненча болгъанын санамагъанма, ёзге тюненеден аслам болгъанына ажымсызма.

— Тюзюн айтчы,— деб хыны къарагъанымла да, ол асыры тюрленеди.

— Ма бу сыйлы ингир бла, мийик къарлы таула бла, аладан акъгъан шоркъа суула бла ант этеме, тюненеден да иги ишлегенме,— деди.

— Агрономну кѳрдюнгомю? Ол джукъ айтдымы?

- Кёрдюм... Нек кёрмейбиз... Айлана эди...
- Джукъ айтдымы да?
- Олму? Бизгеми дейсе? Да не айтырыкъ эди, къайдам. Ишибизни онгсунуб, аягъы аякъгъа джетмей, джаягъы джаякъгъа джетмей айлана эди.
- Тобчукъ, кертими айтаса?
- Асдо-о! Алан, энтда ишеклими боласа, не къыйын джюрекли адамса сен... Ма бу дунияны джарытыб тийген ай бла ант этеме, алай болгъанына!... Ахыры ийнанчыкъ эсенг, энди ийнан,— деб мени терслеб, кёзюме джити къарады.
- Халкъ къалай керти айтады, ма бюгюн тамам тюзюндюм,— дедим.
- Тобчукъ меннге айланыб:
- Халкъ бламы ойнайса... Ол а айтыр тюзюн.. Не дейди, алан,— деб артдан эсгериб сорду.
- «Ётюрюкчю антлы болур» — дейди алаймыды? Джангылмай шойма да,— дегенимде, къолун силкиб, башын булгъай, ызына бурулуб да къарамай юю таба кетди.

КЕТЕМЕ

— А къыз, «Кетеме» деб сени эгешчигинге нек атагъандыла? Шо, тюзюн бир айт,— деб хар тюбеген сорады, андан сора ишлери болмагъанча. Аны аты Сарычыкъ болгъанын билгенлери чакълы бир бургъа эди къарынлары...

Сарычыкъ керти да мени гитче эгешчигимди. Быйыл ючюнчю классда окъуйду. Алай а, не келсин, устазладан сора аны тюз атын киши айтмайды. Ол огъай эсенг, анам

да, табхан анам да чам атын айтыб сёлешеди. Сабийле, чибинлетебиз де да, Сарычыкыны чам атын айт, ол да аны эшитгенлей, отдан кёлек кий да тебре. Айхай, чам атлада да бир джукыгъа келишген бола эди... Бу уа — «Кетеме»!.. Неге ушайды бу ат?

— Къайры?..

— Нек? — деб соргъаннга не айтыб джууаб этерикди? Кесини къарт анасы атагъан ат — Сарычык аманмы эди!.. Бек ариу атды. Тюзю мени эгешчигими тюрсююн кёрген Сарычыкъдан эсе Къарачык дерикди. Алай а атланы атаб тебреселе асыры сагъыш этиб кюреше болмазла. Мени кыыз тенгчиклеримде Акъчык да бар... Кёкчюк да бар...

Сабийлени бири чам атын айтмай «Сарычык» десе, бойнуна уллу къалач тизиуню такыгъанча, разы болуб ышарады.

Алай болса да, бу чам ат мени эгешчигиме, мант башыча, былай джабышыб къалай къалды?

«Кетеме» деген ат мынга къайдан чыккыды?.. Мен Сарычыкыны тамада эгечиме. Джетинчиге джюрюйме. Алгъаракъда мен аны чам атын эки кере айтханма. Чарлар ючюн къалмагъан эди. Биринчиси — дауур этиб, дерсиме окъургъа къоймагъанында, экинчиси уа — суугъа иялмагъанымда. Энди адамла айта-айта, юренчек болуб къалгъанды да, чибинлеб-зат этиб кюрешмейди.

Сарычыкыгъа беш джыл болгъан эди. Мен а экинчиде окъуй эдим. Джангы джылны къууанчына бизни школгъа чакъырдыла. 31 декабрны ингири эди. Анам меннге ай, джулдуз суратлары бла джасанма чепкен тигиб берди. Башыма алтынча джаннган окъа бёркню кийиндириб: «Апалистан, энди бир да тартынмай бар», — деб, кёзюн менден алмай, талай бирни турду.

Полтону му к̄аблаб, эшикни ачханлайыма: «Мен да барама»,— деб Сарычык̄ к̄ара к̄ычырык̄ны бериб, этепиме джабышды. Арнулук̄ бла, не эршилик̄ бла с̄юзю ангылаталмаг̄анымда, тыйыб к̄оярг̄а башлаг̄анды деб, к̄ычырык̄ этиб джыладым.

Анам башымы сылаб:

— Тели к̄ыз аны ючюн нек джылайса? Сабий сабийлигин этеди...— деб мени ашырырг̄а мурат этди.

Алай а Сарычык̄ тамаг̄ын бошлаб, хоншуну, тийрени юсюбюзге джыярча к̄ычырды. Анам, не этерге билмей, башын булг̄аб:

— Элт, не боллук̄ду, бу сени к̄абханмы этерикди? Билегинден тут да бар. Экигиз да бирге-бирге к̄айтырсыз,— деди.

Тереп к̄арны джырыб, аны билегинден созуб барлыг̄ым к̄эюме к̄рюндю, бияг̄ы мен аяк̄ тиреб к̄рдюм. Не келсин, Сарычык̄ дженгдирмеди.

Анам аны да джасанма этди.

Кетдик. Кечигебиз деб мыллык̄ атхан эдик да, к̄араб-к̄араг̄ынчы джетдик. Қирсенг — аллайг̄а кир. Тюз бизни классны арасында уллу субай нызы, т̄ппеси юйню башына джете, хар бутаг̄ы, хар булчуг̄у дуу джана... Асыры ариудан эки к̄эюнгю к̄амата эди. Аны юсюнде болг̄ан оюнчак̄ланы мен ёмюрге да к̄рмеген эдим. Аланы эслегенлей, Сарычык̄ны эси кетди да к̄алды. Хар бирин к̄олу бла тутуб к̄рюрге излей эди, алай а, не келсин, тюбюнден к̄араб к̄алг̄ан болмаса, узалыб джеталмайды.

Тюбюнде уа к̄обуз сог̄улг̄ан, омак̄ кийинген сабийле бир-бири к̄олундан тутуб, т̄гереклешиб теб-сейдиле. Бизни да кеслерине к̄ошдула. Сарычык̄ны эки к̄эю айбат, джасанма нызыдады.

— Апалистан, бери къарачы, ма бу терекмиди? — деди Сарычыкъ.

— Терекди — дедим.

— Бизни терекде быллай гоккала нек битмейдиле да? — деб кесин джазыкъсындырыб сорду.

— Бу нызыды, бизникиле алмаладыла. Болдунг энди, сѐлешме! — дедим, ачууланыб.

— Да, майна, мында да алмаланы мен кѐреме, къарачы.

— Тын, дегенми бил, эшикге къыстарыкъма, — дегенлейиме, Сарычыкъ, баш энишге къараб, салпыланды. Аны эслеб, мени устазым къатына келди.

— Ариу къызса да сен, алай а башынгы энишге нек тутханса? Апалистан джанынга тийген болурму?.. Бизни нек джыйылгъаныбызны билемисе? Биз эски джылны ашырабыз, — деди ол.

— Къайры? — деб, Сарычыкъ ауузуна чабды.

— Да энди ол бизден кетеди.

— Къайры? — деб биягъы сорду. Устаз бир кесекге сагъышланды, сора ышарыб:

— Узакъгъа! — деди.

— Бусагъатда ол къайдады?

— Не зат?

— Эски джыл?

Устаз, андан да бек ышарыб, Сарычыкъны башын сытай:

— Бизни ичибиздеди, алкъын кетиб бошамагъанды, — деди.

— Къайда? Мен аны кѐрюрге келгенме, мен анга тирек тюлме, — деб кѐлю бла тилегенин таныгъанында, устаз кюлдю.

— Джангы джыл а къайдады?

— Сарычыкъ, майна, ол акъ тонлу, кызыл бёркю джашчыкыны кёрмеймисе? Майна, бёркюнде да джазыулары бла.. Ол Джангы джылды,— деди устаз.

Сарычыкъ джарыкъ джанган шыбыла чыракъдан кьолун кёзлерине салкынылыкъ эте, джашчыкыгъа кьараб:

— Оу, тюз айтмайса, ол бизни кьатыбызда джашайды. Ол джангы джыл тюлдю. Сапнятланы Муратды. Мен аны билеме,— дегенин эшитгенлейиме, ачыуландым.

— Сен быланы башларып бездиригеми келгенсе! — деб кёзюне-башына джетдиририм келди.

— Сора кетеме,— деб тебреди. Тенгчиклерим да, устазла да ариу айтыб, эркетепир ючюн кьалмадыла.

— Кетеме, меннге Джангы джылны кёргюзмейсиз...— деб оюлуб тебрегенинде, амалсыздан мен да кетер кьайгыгъа кирдим. Не айтыб ангылатыргъа билмей:

— Ма бу сюелиб, джасалыб тургъанны кёремисе? Джангы джыл деб мынга айтадыла, — дедим.

— Бу терекди, гоккала битген терек. Майна, конфетле да битедиле. Джангы джыл тюлдю. Сиз аны менден джашыргъансыз, мен кетеме деб, — Сарычыкъ онгубузну алды. Джашчыкъланы бирн, аны кёлтуралмай:

— «Кетеме», «Кетеме»... Сен андан сора джукъ билмеймисе!.. Хама кетеме деб кычырыб турма да, кет да кьал,— деб хыны этди. Аны эшитгенлей, Сарычыкъ «Мен кетеме» деб бнягы таушун башлады.

Сабийле чибилетирге «Кетеме» дей, аты «Кетеме» болду да кьалды.

Кертиси да, кьайда болсакъ да, джюреги ушатмагъан затха «Кетеме» деб тебрёйди.

Энди уа ол уллу кыыз болгъанды. Джангы джылны кьууанчына талай кере тюбегенди. Джасанма нызыны

да, буз Акканы да биледи, таб, кеси джангы джыл болуб ойнагъанды. Бу хапарын сагъынсам, уятлы болуб къызарады. Бир-бирде ачыуланган да этеди. Сора джунчуб:

— Олсагъатда мен Джангы джылны джаны барды, кёзюм бла кёрлюкме деб тура эдим,— дейди.

Джангы Джыл къалай кёрюнмейди!.. Хурмет бла, рахатлыкъ, берекет бла, алгъыш бла келген огъурлу джылны кёрмеген боламыды сора!...

ЭЛЧИ ДЖАШ

Шахарны кенг орамларыны биринде той джарылады. Элледен къууанчха келген тепсеучю къызла, джашла джасаныб, джаз чакъгъан гокка ханслагъа ушайдыла. Къобузчу къызны шиндикге олтуртдула. Кюнорта оза, гитче автобус келиб тохтады. Ичинден, талай джаш тюшюб, къобузчуну къатына суюлдиле. Джюрекни учундургъан къобузну тауушу кенг джайылады. Машинадан тюшгенлени бири джаланбаш, узун санлы, къара костюмлу джаш, суюле туруб, аллына силкинди.

Турналача, бир-бири ызындан тизилиб, къобузгъа эжиу этгенча, сюзюлюб, абезекге баргъан джашланы аралары бла ётюб, кёк чепкенли къызчыкъны туурасына келиб тохтады ол. Абезекге тутаргъа базмай, муруку этди.

Къызчыкъ, аны эслеб, кёллю болгъанча, башын бир джанына бурду.

— Эй, хомух, нек къараб тураса? Къыз кеси келиб тутхунчу турсанг, кёб сакъларыкъса. Эштемисе, Мазан, тут аллынгда кёкчепкен мелекни,— деб тепсей тургъан

джаш кызыны кесини төгерегине айландырды. Кызы ышарыб, баш энишге кырады.

Мазан, харс ура турганлай, башын кымылдатыб, аллына таукел атлады. Бойну ийилтиб:

— Айыб этме, эгечим, былай бир бурулуб чыгар эдик,— деди, узалыргыа уа тартынды. Кызычык, аны джунчугъанын кёргенинде, аллына атлаб, билепин кёлтюрерик этиб, разылыгын билдирди. Ууакъ тебджилдеген болмаса, алгы ашыкмайдыла. Джашны уялгандан терлегенин эслеб, кызы:

— Ненча сагыат болады, меники тюз бармайды. Тюненеден бери кыурмагъанма,— деб, селеширге чурум изледи. Джаш эрлай бууунуна кёз джетдириб:

— Тёртге 15 такыйкыа керекди,— деди. Джашны гузаба джууабы, кыалай эсе да, кызыгы таукеллик берди.

— Тоба, сени сагыатынг ашыгы болур. Аллай кылыгы бармыды?

— Огъай, артха кыалыучанды ансы, ашыгыргыа ёч тюлдю,— деб джаш, эс джыйыб, башын кёлтюрюб, джууаб этди.

— Мен сени биринчи кере кёреме, бизни шахардамы джашайса, Мазан?

— Сен мени атымы айтыб селешесе, мен а алкын сени атынгы билмейме,— деди Мазан.

— Мен алайма. Билгичим барды,— деб ышарды кызы, сора бир кесекден джашха кёз джетдире: — Атым Зайрады,— деди. Джашны джунчугъаны ачыла башлады. Кызыны сорууларына джууаб эте келиб, кеси сёзге кызыды.

— Замира, сора сен заводда ишлейсе? Орта школну бошагъанынг кёлюнге джетмей, энди инженерлик институтха киргенсе, не?

— Тюздю. Алай а ишден бёлюмгенлей окъуйма.

Сенича, атам, анам сау болсала уа, Мазан, башымы кн-
шиге тенг этмез эдим,— деб ахсынды Замира.

Кюн батаргъа той седиреди. Элледен къууанчха кел-
ген машинала толу адамлары бла ызларына айландыла.

Джолну джанында сюелиб, бир-биринден айырылмай
тургъан Мазан бла кёкчепкен къызны кёрюб, авотбус-
ну джюрютюучю джаш, къояйыкъ да кетейик ансы, кёб
сакъларгъа заман джокъду, деб къычырды. Къыз башын
энишге ийиб, кетер къайгылы болду. Мазан, джашха
хыны-хуну этиб, машинагъа онгсунмай минди.

Ол кюнде башлаб, джашы джюрегинде ёртен къа-
бынды. Элде орта школну бошаб, институтха киралма-
гъанында, Мазан, ишге бой бермей, орамгъа джараш-
ханды.

«Сен керти адам болсанг, орамланы санаб айлан-
маз эдинг. Мен энди сенден письмо алсам, тенг къызла-
дан ийлыгырыкъма»,— деб Замира джууаб джазыб ий-
генинде, сау ийыкъны ашдан-джукъудан айырылыб ай-
ланды. Къыз сокъураныргъа тебрегенин таныб, Мазан
мал фермагъа барыб джарашды. Юч ай да толгъунчу
эригиб, юйюне энди джалгъан сылтаула чыгъарыб, За-
мирагъа тюбер дыгалас бла шахаргъа келди. «Фермада
ишлейме», деб къызны ийнандырды. Арадан эки ай оз-
гъунчу «Мазан шахарчы къызны келтиреди», деб элде
хапар джайылды. Джашны анасы бир кюн сёзню ачыкъ
салды.

— Мазан, джаным, сен бизни джангыз балабызса.
Кёз джарыгыбыз, дуния насыбыбыз сенсе. Сени бу
табсыз хапарларынг недиле?.. Атынг да, эштиб, кемсиз
къыйналыб кетгенди. Элде кесин сеннге теджемеген къыз
джокъду. Бу хапарны айтыб келгенлеринде, джерге кир-
лик болгъанма,— деди анасы Бабуш. Мазан, башын бул-
гъаб тургъан болмаса джууаб этмедди. Джаш юйден
чыгъыб тебрегенлей, анасы эслеб:

— Мен айтханни ангыладынгмы? Сен шахардан келтиреме деген кыркмабашны мен саулукъдан арбазыма аягъы басаргъа мадары джокъду. Кюбюрю-кюбюрчеги болмагъан, келтюргючсюз, бир бедербет масхарагъа сен кесинги алдатыб, юйюбюзге кыйынлыкъ салма. Аны алыб келсенг, атанг менича джаншай-зат эте турлукъ тюлдю, уруб, аны да, сени да сойландырыб кюярыкъды. Керти айта эсенг, ма кесибизни элибизде, юйюнгю кюпсе этиб кюярыкъ, бетин ачыб кишиге ышармагъан кызладан келтирчи! Тоба, сау элни къаратырча, аллай той-оюн, уллу къурманлыкъ этиб, башыбыз кёкге джетгенча боллукъбуз,— деди Бабуш.

— Анам, къой бош хапарланы...

— Нек бош болады, хайырсыз? Башынга игини айтсакъ, къарнынгмы бурады! Атасы, анасы болмагъан, уятын атхан бир худжуну келтириб, джаным саулай мени джерге кёмергеми излейсе?! Тохта, нек ашыгъаса!... Атанг бир келсин!... Сени орнунгу табдыыр...— деб Бабуш къарыуун тауусханын билдирди.

Джаш, джумушар оноу эгмей:

— Меннге джукъ айтмагъыз,— деди.

— Нек терсинге айландынг?

— Мен шахаргъа кетеме. Анда иш табханма.

— Алай деген неди? Кёлюнгмюдю, огъесе меними кюзуй тураса? Джаш, сеннге айтама. Нек тынгылайса?

— Анам, мен айтырымы айтханма. Мында иш табмайма. Къош а керек тюлдю. Орамланы кыздырыб къаллай бирни турлукъма?

— Тохта, сора кесинги бир уялмазгъа терилтдириб, аны джюрегине башынгы салыбмы тебрегенсе?.. Сени ишге тагъа айланган, аягъынг басханны кёзюнг танымазча этген ол болур?... Джарлы сен, башынгы аллай

бир сакълаялмагъан, сен эркишимисе, аллах айыб эт-
месин ансы...

Анасы сѣлеше тургъанлай, Мазан чыгъыб кетди. Ол
кюнден сора джаш ызына кайтмады. Замира аны кеси
ишлеген заводха ишге джарашдырды. Суюмекликге ке-
син хорлатхан Мазан, ол суугъа секир десе да, артха
турлукъ тюлдю.

Мазан эки айдан юйюне барыб, ачхачыгъын ана-
сына узатды. Тыялмазлыкъларын билиб, энди сѣз къош-
майдыла юйде. «Ишле тенглеринг бла, курслада окъу-
гъанынг да игиди, алай а ол масхараны атын сагъын-
санг, ичген сютюнг харамды»,— деб, анасы тыгъылыб
сѣлешди.

Бир джылдан Мазан бла Замираны юйленнген ха-
парлары элге джетди.

— Мени бюгюнден ары джашым джокъду. Энди ол
бу юйге харамды! Бизни къартайтыб, онгсуз болгъаннга
санаб, башын алыб кетгенди. Кимни эсе да уялмазы биз-
ден эсе багъалы кѣрюннгенди,— деб атасы, чал сакъа-
лын къалтыратыб, джанына джетиб сѣлешди.

— Къартлыкъда атылыб къалдыкъ да!.. Энди биз
кимге керекбиз?.. Оруннга тюшген кюнюбюзде суу уза-
тыр адамыбыз джокъду. Сени джауунг бизлей болсун,—
деб, анасы джыламсырады.

Къач джууукълашханлай, Замира Мазаннга кѣлюн-
дегин айтды:

— Мен окъууну бошадым. Сени эки джылынг къал-
гъанды. Алгъан джалыбыз эркин джетерикди. Атанг бла
анангы бери келтирейик, бизни бла турсунла.

— Юйлери, маллары уа? Ала бери келлик тюлдюле.

— Келирле, Мазан. Алагъа джумуш керекди. Юй-
лерин, малларын да сатсынла, болсунму?

— Замира, ала шахаргъа ёмюрде да унарыкъ тюл-
дюле.

— Нек унамайдыла? Мен алача къартланы шахаргъа келиб джарашханларын кѳргенме. Болмай эсе, биз, иш излейик да, элге кѳчейик. Эки къартны кеслерин къойсакъ, адамла не айтырла...

— Ары барыргъа уа чырт умут этме, Замира.

— Сора, нек?

Мазан джууаб этмеди. Замира сагъышланды. Арадан талай кюн озуб, Мазан бу оноуну айтыргъа элге кетди. Алай болса да, «шахарда кеси аллына юреннген, адеб-сиз кыыз бизге келинлик этиб, кереклибизге къарагъан огъай, юйден сюрюб кыыстарыкъды» деб, къатларына да къоймадыла. Замира, Мазан бла талай кере барыб, аланы ийнандырды. Хапчюклерин машинагъа джюклей тургъанларын кѳрюб, хоншулары сейирсиниб къарайдыла.

— Элчи джаш де да тур энди Мазаннга! Сени рысхынгы да джоуб, элтиб къуру столгъа къаратыргъа башлагъанды.

— Тейри, Бабуш, шахарчы келиннинг мѳлек болур ансы, сиз рысхыгъызны атыб, аны юйюне бармаз эдигиз... Сокъураныб къайтырмысыз, къайдам...— деб Хасанны джазыкъсыннган халда айтылгъан сѳзлени кѳлтюралмай, Бабуш, джастыкъланы машинагъа узата тургъанлай, бери айланыб:

— Огъай, сени хауле джашынгы да окъутуб, адам этген, кеси да инженер болуб, шахарда бир-бири башында юйледе джашагъан кѳб келиннинг болур! Айтдырмай къоймай эсенг, келиним кеси келиб, юйюне кеси алыб барады бизни.— деди Бабуш.

— Анам, дженгилде сен аланы шахаргъа къонакъгъа чакъырмай къойма. Шахар сизге джарашырыкъды,— деди Замира, хоншуланы сѳзлери джанына тийиб, Мычымай, джюкленнген машина джолгъа чыкъды.

СОКЪУРАНДЫМ

Устаз юйге берлик дерсин джаздыра тургъанлай, кытымда олтургъан Батырбек:

— Къонгурауну къагъаргъа унутхан болурла,— деб, мениге айланды. Устаз кѣрюб къояды деб асыры къоркъгандан къымсыз болуб турама. Сѣз къошханымда, кесин ахсындырыб, баш энишге къарады. Дагъыда, мениге кѣзюню къыйырын джетдире:

— Аланы мен, окъумасам да, билеме, — деди.

— Нелени?

— Майна, ол доскада джаза тургъанларын.

— Нени джазады?

Устаз бизге хыны караса да, урушмады.

— Назмуну,— деди Батырбек.

— Билемисе?

— Менми? Билмей эсем, азбар айтайым?

— Азбар а айтырса, алай а устаз айтханча эте биллик тюлсе.

Батырбек доскагъа къарамайды. Устазны да джазгъанын билмейди. Мен аны ючюн:

— Сѣлешме да, къагъыт ал да, джаз,— дедим.

— Нек?

— Алан, сен экибизни да къыстатыргъа башлагъанса. Назмуда тауланы суратлагъан, аланы ариулыкъларын кѣргюзген сѣзлени айырыб, тетрадха джазыгъыз, дейди. Сен аланы табаллыкъмыса? — деб сордум.

— Нек табалмайма! Табхан огъай эсенг, тауланы кѣзюм бла да кѣрлюкме,— деб, Батырбек мени хыликге этгенча ышарды.

Олсагъатдан къонгурау къагъылды. Устаз, экибизге джити къараб:

— Тамбла сизни къалай джазыб келлигизни бир кёрейим. — дегенинде, джаза тургъан сабийде бизге башларын кёлтюрюб къарадыла. Устазны ызындан бары да, сумкаларын алыб, ашыгъыб чыкъдыла.

— Барамыса мени бла? — деб Батырбек, кьолун имбашыма салыб, кёзчюклерин джандырыб къарады.

— Къайры?

— Доммайгъа

— Мен узакъгъа джолоучу болургъа суймейме. Барыб, сора таулада не табарыкъса... башлары кьар, буз, тюблери таш, чауул аякъларынга чыгъанакъ кире, бутларынгы бутакъла сыла... Андан эсе арбазда, «ох» деб, тоб ойнасам а... — деб, китабларымы джыя тебргенлейиме, билегимден тутду. Кесин джазыкъсындырыб:

— Тамбла ийых кюндю. Дерсибизни андан къайтсакъ этербиз. Бюгюн мени атам да, анам да барадыла, тебре, — деди...

— Не бла?

— Кесибибизни машинабыз бла. Сен тилегенингде, мен биргенге киногъа баргъан эдим да, — деди Батырбек.

— Таулада не барды?

Мени билмей соргъаным, анга таякъ болуб тийсе да, андан бек ачыу этмез эди. Къаны тюрлениб:

— Сен джукъ ангыламаймыса? Устаз юйге берген назму тауланы юсюнденди. Къуру аны ючюн да керексе барыргъа. Сейирлик тауланы кёзюнг бла кёрсенг, юйге берилген ишни, бир да къурса да, кыйналмай джазарбыз, — деди ол.

Алай болса да мени дженгалмады. Эртден бла стакан сют бла бир туурагъан ётмекни къабыб келген эдим да, юйге ашыгъыб, Батырбек къайгъылы болма-

дым. Ол сѣлеше тургъанлай, бѣркюмю къаблаб, чабыб кетдим. Бараз кюн биягъы устаз келди. Юйге берген дерсни соруб тебреди.

— Таулары ариулукъларын сѣзле бла ангылатыгъыз, деген эдигиз,— деб, бирем-бирем къобуб, хар бири билгенича айтды. Сѣзге болуб, ол дерсни кесим да иги ангылаялмай къалгъанымы таныдым.

— Умар, турчу, сен бир айт,— деб, устаз мени таба айланды. Таулагъа аягъым тиймегенди, сора нени айтайым. Мен, ѳрге къобуб, асыры уялгъандан эки джаягъым отча къызыб тургъанлай, устаз:

— Умар, таулада кѳргенинги айта башла,— деди.

— Мен аланы кѳрмегенме, -- дегенимде, бютеу бары да кюлдюле. Джюрегиме миз чанчылгъанча, ачыу тийди. Устаз ышарды. Къатыма келиб:

— Сора турлукъса да, сен да таулума дериксе... Таулары кѳрмегениге таулу дерге болмайды,— деб, андан да бек ѳтдюрдю. Устаз манга «эки» салды. Асыры ийлыкъгъандан саулай ѳлдюм.

Шо энди таугъа барырча бир чурум чыкъса, джаяулай бериб кетерча болдум. Алай а окъуу джыл бошалгъынчы мадар табылмады. Джай чилледе пионер лагерде эдим. Бир кюн, барыбызны да джыйыб, юч автобус бла Доммагъа тебрегенлерин айтханларында, кѳб сагъыш эте турмай, «не болса да болсун» деб, таукеллендим. Батырбек, чабыб джетиб:

— Энди уа къалайса? Биягъы сен огъайны басыб турамыса?— деди, джан солуу эте.

Мен анга джууаб этгинчи, машинала гюрюлдеб, сѣз эштдирмедиле. Джол меннге бир къыйырсыз сейир дуниягъа тебрегенча кѳрюнуб, талпыгъанымы, учунганымы айтыб айталмайма. Бир джаны бла уа, арабин, неге туберикме... джолла къаллайладыла... биргеме да

не атам, не апам джокъ... Кечми къайтабыз, эртдеми къайтабыз деб, джюрегим экили болду. Алай а тенглерими джырлагъанлары, кюлгенлери, чамлары меннге кёл бердиле. Машина бузча сыйдам джоллу терен ёзеннге киреди. Ол кёзню алдагъан, кём-кёк сууну бойнуу ёргеден ёрге барады. Эки джаныбызда джашил чегетле, мийик суратла, таула кёкде булутлагъа тирелиб тургъанларын кесим кёзюм бла кёреме. Нарат, нызы чегетлени башларында джалан гелеу бетледе къойла джайылыб отлайдыла. Тау къушла тюз башыбызда, къанат къакъмай, сир къатадыла. Ала эшта, бизни бла саламлашыргъа излеб эте болурла...

Джол устабыз, машинада ёрге къобуб, тегерегине къарай:

— Бу джерлени барыгъыз да биле болурсуз? — деди.

— Билебиз, билебиз... Мен бери бешинчи кере келеме... Мен муну аллында ийых кюн да келген эдим... — деген тауушланы эштиб, баш энишге къараб турама.

— Умар, сен а бери ёмюрюнде келгенмисе, нек тынгылайса?..

— Умар джукъ да билмейди, — деди Батырбек.

— Алтынчы классда окъугъан джаш, къайда джашагъанын да билмей эсе... — деб джол устабыз, лагерде ишлеген къыз айыб этиб тебрегенлей, мен, онгсунмай, башымы бир джанына буруб, эштмегенча этдим. Къыз дагъыда хапар айтыб тебреди:

— Бу ёзенде мен кирмеген къулакъ, мен ёрлемеген сырт, мен минмеген джити джокъду. Алай а аланы барын да сизге къайдан тизе турайым... Къарачай таулары эм ариуларын кёрюрге сюе эсегиз ма къарагъыз, бу Муху ёзенди, — деди Тенглерим ненча кере келген эсе.

ле да, аны бир сёзюн джерге тюшюрмей тынгылайдыла. Джаб-джашил шындык чегетни ичинде кесине джол излеб, къая тарладан кючден чыгыб келген Муху сууну шоркъалары акъ кёмюклерин тегерекге бюркедиле. Чегетлени башында къотур къаяла, аланы башларында уа ташлы сары зыгыр, чынг тёппелеринде уа кёк бузла чууакъ кюнде кёзюнгю къаматыб джылтырайдыла. Солугъанынг сайын бурнунга наныкъ, джилек ийис урады.

Муху кёпюрден озуб, тиклеге киргенлей, машиналарыбыз ичлерин уруб, тютюнлеб тебрдиле. Барыбыз да тюшдюк. Джаяу барабыз. Азгек ёзенни туурасында озуб, Суусузлагъа джетгенлей, джол устабыз:

— Ма бу огъары джаныбызда сырта таш тюблени бурунгула къалагъандыла. Андан бери минг джыл озду. Юй тюблери, илипин ызлары энтда таныладыла, кёремисиз?.. Бусагъатда уа былайлары малчы совхозну джайлыкъларыдыла. Ма ол аллыбызда кёрюнген бышлакъ заводду, ол къачан ишленгенни билемисиз?.. 1933 джылда,— деб, бир хапары бирин унутдуруб барды.

Заводдан озуб, кёзлеучюкню огъары джаны бла таяныб тебрегенлей:

— Бурун Къарачайгъа артыкълыкъ этерге джаула чабханларында, Татаркъан аланы ызларындан ма бу джол бла сюрюб, ма ол аллыбыздагъы аууш бла аууб джетгенди,— деди.

— Ол джыры болгъан Татаркъанмы?

— Хо, къарачай халкъны сыйын, намысын сакълар ючюн, кесин аямагъанды. Ол джигитлени бириди,— деб бизге аны хапарын айтханында, асыры сейирсингенден, биз къайда болгъаныбызны да унутдукъ.

— Ата джуртха къанлы джаула чабханларында, бизни аскерлерибиз, ма бу ауушлада сослан ташланы,

кыысыр кыаяланы бетджан этиб, аланы ызларына ыхтыргъандыла. Кыыш кыыямытда тау тѣппеледе ма бу ауушда гыйы бузланы кеслерине мекам этиб тургъандыла. Билир ючюн, кѣрюрге керекди. Бизге бу джарыкъ кюнню тийдиргенле, бизни насыбдан айырмагъанла аллай тулпарладыла. Ма бу гокка хансланы чакъдыргъан да аланы джылыуларыды. Туугъан джерибиз, туугъан анабызча багъалыды, ол бизни джуртубузду,— деди джол уста.

— Аллымда бир джангы дуня ачылгъанча болдум. Аланы эндиге дери билмей, сан этмей тургъаныма, келиб кѣргенимде, сокъурандым, алай а Батырбекге аны ким билдиреди... Хыликке этиб тебрерикди. Аны сезгенча, кѣзюме джити къараб:

— Умар, къалайса? Келгенинге энтда сокъуранамыса? — деб, хыйла къараб ышарды. Амалсыздан:

— Сокъуранама... эндиге дери келмей тургъаныма,— деб, анга эштдирмезча, шыбырдаб джууаб этдим.

АДЖАШХАН

Къыйырсыз дангыл тюзде джолу, ѳзени болмагъан, адамны кѣзю джетмеген узакълыкъда бир ышан, бир белги болмагъан джерде нѳгерлеринден аджашыб, ѳргеэнишге чабыб айланнган камсык джашчыкъ кѣзюгюзге кѣрюне болур... Огъесе мийик таулада шындык чегетни ичинде къайры баргъанын билмей, кыскыныкгъа кириб айланнган сабийми кѣрюнеди?..

Огъай, бусагъатда кюнню, джулдузланы ышанлары бла, таб, кече да аджашмай, керекли джерлерине барадыла. Биз бюгюн кимни хапарын айтыргъыбызны биле-

мисиз?... Алай эсе, тынгылагъыз. Биз ючюнчю классда окъугъан Сафарны аджашхан хапарын айтырыкъбыз. Сиз аны къайда аджашханын билирге сюесиз. Классда аджашханды.

— «Къалаймы» — дейсиз? Классда аджашхан сизде джокъмуду? Классда неден аджашыргъа боллукъду?

— Дерсен.

Сафар, къонгурау къагъылыб, бютеу сабийле эшикге басыныб чыкъгъан заманда, олтуруб, «Чапаяев» деген китабы окъуй тура эди. Ол классда киши къалмай эшикге къуюлгъанларын кёрмеди. Дежурный къатына келиб:

— Къонгурауну эшитдингми?... Чыкъ эшикге! — деб къычыргъанында да, башын буруб къарамай, китабын окъуй эди. Мычымай бнягъы къонгурау зынгырдады. Бнягъы сабийле басыныб классха кирдиле. Сафар алагъа бурулуб да къарамайды. Устаз акъыртын, эшикни ачыб, классха кирди. Бютеу класс бирден ёрге кёлтюрюлдю. Устаз, саламлашыб, барын да олтуртду. Сафар а ала къайгъылы тюрдю.

— Юйге тюнене не берилген эди, ким айтыр? — деб, устаз сабийлеге къарады. Талай къол ёрге кёлтюрюлдю.

— Шахым, турчу, сен бир айт, — деб, устаз арт партада олтургъан джашчыкъны ёрге къобарды.

— Юйде атагъызгъа, анагъызгъа къалай болушханыгъызны джазыб келигиз, деген эдигиз. Мен джазгъанма, окъуюмму? — деди ол. Устаз, аны олтуртуб, джазгъанларын тюзете тургъан морчепкен къызчыкъны къобарды.

— Эртден сайын мен юйюбюзню джыяма, от этеме, суу келтиreme, дагъыда андан сора да, — деб, не айтыргъа билмей, тетрадындан башын кёлтюрюб, устазына къарады.

— Дагыда юйде кыыз этер не джумуш барды, айтчы? — устаз, эс табдырырча, сабыр сорду. Алай а кызычкы кеси этмеген джумушну айтыргъа суймеди. Ол, баш энишге къараб, тынгылады.

Аны биргесине олтургъан тенгчиги кълун ёрге тутду. Устаз сорур-сормаз басындырыб:

— Дагыда сауутланы джууаргъа, гитче сабийчиклени кийиндирирге керекди, — деди.

— Тюз айтады Акълима. Сиз энди юй джыярча, сауут джууарча, гитче кърнашчыкъларыгъызгъа, эгешчиклеригизге болушурча болгъансыз. Джашчыкъла уа, юйююзге къалай болушасыз? Джазгъанын окъургъа суйген кълун ёрге кълтюрсюн, — деб устаз сабийлеге къарагъанында, беш-алтыдан сора кълтюрюлген къл кёрмеди. «Кългъанла дерслерин этмей келген болурламы», — деб ол, парталаны аралары бла барыб, хар бирини тетрадын кеси кёрюб, ажымсыз болургъа изледи.

Арта партагъа джууукълашханлай, джашчыкълары китабха битиб тургъанын эслеб:

— Сафар, сен окъучу, — деди устаз. Джашчыкы илгениб, ёрге кълбду. Кесини атындан сора башха сёлени ангыламай, кълйгъылы болуб, устазына къарады.

— Мен бусагъатда нени сордум, айтчы, — деди биягъы устаз. Джашчыкы баш энишге къараб, джууаб этмеди.

— Сафар, биз бусагъатда нени юсюнден сёлешибиз? — деб ол, кълтюререк этиб, джити къарагъанында, джашчыкы джунчуду, аузуна сёл тюшмеди. Алай а устазны джууаб сакълал тургъанын эслеб, не айтыргъа билмей:

— Сиз бусагъатда кълылыкълары бузгъанланы юсюнден сёлешесиз, — деди. Сабийле, тиллешгенча, бирден кюлдиоле.

— «Урлагъанны бёркю кюеди», деб неге айтханларын билемисе? Ма, сени кибикге айтадыла,— деб, устаз аллында ышара башласа да, сёзюн бошагъынчы хыны къан алды. Сафарны окъуй тургъан китабы партадан полгъа тюшдю. Устаз узалыб алды. Китабны ал къагъытын аудуруб:

— Кимни юсюнден джазылгъанды бу хапар, билемисе? — деб сорду. Сафар къызарыб:

— Билеме,— деди.

— Биле эсенг, кимни юсюнден джазылгъанды, айтчы? Сафар, ышарыб, махтанган ауазы бла:

— Чапаев! — деб таукел джууаб этди.

— Чапаев кимди? Билеме дейсе да, айт.

Сафар тынгылады, тюз джууаб эталмай салкъын болду.

— Ма, кёремисе, Сафар, бусагъатда ана тилни дерсиди. Сен а башха китабны окъуй тураса. Нени окъугъанынгы кесинг да билмейсе. Магъанасын ангыламагъан китабынгы окъургъа керекмиди? «Чапаев» алапат китабды,— деб устаз селеше тургъанлай:

— Мен аны киносун кёрген эдим. Къазауат эте эдиле. Чапаев, атын чабдыргъанлай, уллу бычагъы бла джауланы къырыб бара эди,— деб, джашчыкъны кёзюкъашы тюрлендиле.

— Кимлени къырыб бар эди? — деб сорду устаз.

— Джауланы,— деб Сафар таукел джууаб этди.

— Тюз айтаса. Алай а джаула деб биз кимге айтабыз? Чапаев кимле бла кюрешгенди? — деб устаз дагъыда сорду. Сафар джууаб этмедди. Ол, джунчуб, не айтыргъа билмей, болушлукъ излеб, тегерегиндегилеге къарады. Хар ким, тетратларын ачыб, юйге берилген ишлерин ичлеринден къадалыб окъуйдула, халатха тюбеселе, тюзетедиле. Устаз башын булгъады.

— Сафар, классда олтуруб тургъанынгдан не келсин, дерсен хапарынг джокъду, къайдады сени тетрадынг?

— Юйде унутуб келгенме, — деб рахын джууаб этди джашчыкъ.

— Чапаев джартыла, джалчыла, ишчиле, урунган халкъ эркин, насыб джашаугъа чыгъар ючюн, аскер къураб, байла бла, бийле бла, халкъгъа азаб бериб тургъан джаула бла кюрешген джигит, ёхтем командир болгъанды. Аны юсюнден джазылгъан китабны окъургъа керекди, алай а къачан? — Алтынчы, джетинчи класслагъа джетсегиз. Аны да башха дерследе тюл, юй-югюзде, бош заманыгъызда. Ол да алай болсун. Сафар, юйге берилген ишни сен дерследен сора къалыб: мында классда тындырлыкъса. Бусагъатда уа сен мени соруума джууаб эт:

— Юйде не джумуш этесе? Атанга, ананга не бла болушаса?

— Мени тамада эгечим юйню кеси джыяды, суу да кеси алады, сора мен... — деб, не айтыргъа билмеди.

— Атанга уа болушур зат джокъмуду?

— Атам ийнекге кеси аш салады, кеси суу ичиреди.

— Сабийле, Сафар тюзюмю айтады? Юйде ол болушур зат табыллыкъмыды? — деб устаз классына къарады. Бары да къоллары ирге келтирюб тургъанлары ичиреб, устаз джарыкъ болду?

— Сен айтчы, Керим! — деб, ол эм алда олтургъан джашчыкъны ёрге къобарды.

— Боллукъду. Юйде хаман да иш табылады. Ийнекге аны салса, аны Сафар суугъа кеси элтсе, не боллукъду?... Сафар а къарт атасына болушургъа суймейди. «Суймейди» деб терс айта болурма, боулушаргъа

бошамайды. Ол, дерследен юйге келгенлей, китаблары стол юсюне быргъайды, джукъ ашаб, олсагъатдан элге кетиб, клуб, тюкен тегерекледе кече кёз байлангынчы айланады. Сора ол юйюне къачан болушурукду?! Ол огъай эсенг, Сафар дерслерин этиб келирге да табмайды заман. Арыб келгени бла кече джукълайды. Эртденбла къобханлай а школга барырга керек болады,— деди ашыкъгъандан солууун кючден ала, гитче Керимчик.

— Тюзю айтады Керим? — деб устаз сабийлеге къарады. Сафарны хоншулары бары да тюзю деб шагъатлыкъ бердиле.

— Сафар дерс этер ючюн, школга хазырланыр ючюн, заман керекди, аслам заман. Алайсыз окъурга хыйсаб джокъду. Сен а аджашыб айланаса. Классда олтуруб тургъанлай, акъылынг, эсинг кенгдеди. Дерследен къайтсанг, юйюнде олтурмайса. Къысхасышколдан, юйюнгден да аджашыбса. Энди дерсинги этмей келгенинг сайын кюнортада юйюнге бармай ала ны мында, школда эте турлукъса,— деб, устаз буюргъан халда кёлюндегин айтды. Сафар, аны ушатмай салпыланды, сора бери айланыб:

— Мен энди хаман да дерслеримн этиб келликме,— деди, амалсыз болгъанын билдире.

— Классда олтуруб тургъантай, меннге тынгыламайса, анга уа не айтаса? — деб, устаз аны не джууаб этерин билирге изледи.

— Дерсде бюгюнден сора китаб да окъурукъ тюлме,— деди джашчыкъ.

— Кёрейик. Аны заман кеси танытыр. Дерсге керекли китабланы дерсде да окъурса. Башхаланы окъума ансы,— деб, устаз Сафарны орнуна олтуртду.

Сафар ол кюнден сора тюз джолгъа джарашыб

къалды дерге къыйынды. Алай болса да, ол андан со-
ра дерсин этмей келмей эди. Класда уа башха китаб-
ланы ачыб, суратланы къарай тургъанлай, устазгъа
джетдирмей къатында олтургъан тенглери эслеб, ки-
табларын талай кере джабдыргъандыла. Сафар эди
хазна «аджашмайды».

АТАЛАНЫ ДЖОЛЛАРЫ БЛА

Мен алтынчы класда окъуйма. Элибиз, къуш уя-
ча, барыб, тюз къысыр къаяны тубюнде орналгъанды.
Ерге таянсанг, шындык чегетледен кёзюнгю алалмайса.
Алай а, тюзюн айтсам, къышны мен суймейме. Таш-
дан, къаядан чана бла учар джер да табмайма. Суу
бузлагъанлай, хойнух айландырыргъа чабышыб ба-
рабыз. Андан не келсин... Огъай, мен джайны сюеме.

Ма кетген кече терең къар джаууб чыкъды. Танг
атмай, къобуб агъач кюрек бла мен арбазны ариулаб
бошагъынчы, школгъа заман джетиб, атам къычырды.
Кюреб джол этиб, габдешни аллына джетгенлейме,
атам андан да бек кёлтюрдю.

— А джаш, не этесе, кечикдинг, терк бол! — деб,
анам да анга къошулуб къычырды. Ачыудан кюреги-
ми да алайда атыб, юйге кирдим. Китабларымы къол-
тукъ тубюме джыйыб, ашыгъыш эшикге чыкъгъанлай-
ыма:

— Қъайры чабаса, от тюшмеген эсе! Бери къайт
да бетинги джууа бар,— деб, атамы къыджырагъан
таушун эшитгенлей, ашыкъгъандан бетими джууар-
гъа унутуб баргъанымы эсима тюшюрдюм. Эрлай ызы-
ма къайтыб, онг къолум бла бетими чайкъаб, джыйгъыч

артында Джан Джаулукъгъа сюрте тургъанлайыма, атам, билегимден тутуб, жарыкъгъа чыгъарды, сора тегерегиме айланыб:

— Бойнунгу, къулакъларынгы менми джууарыкъ-ма?! Кимге късйгъанса? Бусагъатдан китабларынгы стол юсюне салыб, сапын бла къолларынгы да, бойнунгу да иги ышыб джуу! Мазаллы джаш бетинги да джууалмаймыса?! Айыб тюлмюдю сеннге, — деб кёзюме хыны къарады. Тюзю, мен ашыгыш эдим, алай эте турургъа заман джокъ эди. Эртденбла, джукъудан да тоймагъанлай, мазаллы арбазны тобугъума джетген къарын ариуласам... сора ёзге мен не этерик эдим?... Ашыкъ ойнаргъа кетсем, чана бла учама деб, заманны бош ыисем да бир ишди... Онгсунмадым, алай а... Кесигиз билесиз, атаны айтханын этмей болмайды. Мен бетими сапын бла ышый, терисин къобарыргъа джетиб, «Энди уа не айтырыкъса?» — дегенча, атамы кёзюне къарадым.

— Болдунг! Хайда, тебре! — деб ашыкдырды. Китабларымы биягъынлай джыйыб, чабыб эшикке чыкъдым.

— А джаш, ашамагъанлай къайры чабыб бараса, бери къайт, — деб анамы кычырыгы къулагъымдан кетмегенлей, дерсге кирдим. Устаз олтуртмай, мени къабыргъагъа сюеди. Ол кюн меннге бек узун кёрюндю, тертюнчю дерсде къонгурауну къагъаргъа унутубму къойдула деб, устазгъа сорурум келди, алай а таукел болалмадым. Бешинчи дерсде уа чыдаяммай, эркинлик алыб, айланыб да къайтдым. Мен сакълагъан къонгурау таууш эшитилгенлей, къууанч тыбырлы болуб, биягъы мен барындан да алгъа къобуб юйге тебретим.

Пионерлени тамадасы Кулизар классха кириб, бизге къараб ышарды.

— Сабийле, къайры тебрегенсиз?.. Сёзюбюзню унутханмы этгенсиз? — дегенлей, бары да, тиллешгенча, орунларына олтурдула да къалдыла... Не этерге билмедим. Ачыудан а джарылама... Эртденбла ашамай келгенме, мен ач болгъанма, деб къалай айтырыкъ эдим... Чыгыб кетерге уа тенглеримден тартындым. Экинчи кюн огъуна хиликге этиб тебрерикдиле. Талай бирни парталаны къатында сюеле туруб, киши мени сан этмегенин таныгъанымда, мен да олтурдум.

— Сабийле, сиз, бююн «Аталаны джоллары бла» деген ушакъгъа тынгыларыкъсыз. Хар неде да аталарыгъызгъа ушаргъа керексиз,— деб, сёзюн алай башлады. Атасын суймеген киши джокъду. Атамы бир тырнагъына къыяу болгъандан эсе, билегими алдырыгъа разыма. Алай а... «Аталаны джоллары бла»... Қъаллай джолладыла ала?..—Қъарангылыкъ, малчылыкъ, дуниядан хапарсызлыкъ?! Огъай, бизге ол джолла керек тюдюле, деб Кулизарны терс сёлешгенин кесине айтыргъа хазырландым. Тёгерегиме къарайма да, бары да шыкъыртсыз болуб, эслерин ийиб тынгылайдыла. Қъалай сорайым... Не айтырла?..

— Бизни аталарыбыз насыб джашаугъа джол ишленгидиле. Биз ол джолдан чыкъмазгъа керекбиз,— деб, Кулизар теренден-тереннге кириб баргъанлай, чыдаялмай:

— Аланы джолларында биз сукъланыр зат джокъду,— дедим.

— Қъалай дейсе, Заур?— деб, сёзюн бёлюб, мен бир улду аманлыкъ этгенча, кёзюме джити къарады. Алай а мен да джунчумадым.

— Кулизар, бизни аталарыбызны сен сукъланыр не затлары болгъанды?

Мени сорууму ангыламагъанча, Кулизар къатыма келиб:

— Сен не затны сораса? Билемисе? — деб, аузунгу тый, деген халда, иги огъунакъ хыны этди. Мен тюзлюгюме базама. Айтайым да ангылатайым ансы, сёзлерими терсине бурургъа боллукъдула, — деб ёрге къобдум.

— Кулизар, айтыргъа боллукъдуму?

— Не айтырыкъса?

— Сени сорууунга джууаб этерикме. Аталаны джоллары эски болгъанын, бизге джарамагъанын айтырыкъма дегенимде Кулизарны бети тюрленди. Не эсе да айта башлаб, дагъыда меннге къараб ангарылды.

Сора кёзюме къараб:

— Айтчы, Зауур, не боллукъ эсе да! Алай а иги сагъыш этиб айт. Багъалы заманыбызны ала тургъанынгы унутма, — деб бираз джумушаб, сабийлеге къарады.

— Кулизар, бизни табхап, ёсдюрген аталаны, аналаны биз танийбыз. Ала ашхы адамладыла. Кёб къыйынлыкъ сынагъандыла. Аланы джазыкъсыныргъа керекди. Мен аны билеме. Айтханларын да ауузларындан тюршюрмей этерге керекди. Ол бары да тюздю. Мен анга огъай демейме. Алай а кесигиз сагъыш этигиз. Мен джангыла да болурма... Мени атам тёртюнчю классны задачаларын да эталмайды. Ёмюрюнде беш китабны окъугъан болмаз. Аны къой, «Тарас Бульбаны» ким джазгъанын билмейди. Бизни Ата джуртубузну хоншуларын джангылмай тизаллыкъ тюлдю. Ол малчыды. Фермада ишлейди. Алай джумшакълыгъы болгъан адам да тюлдю. Къыйынлыкъда унугъуб ёсген, къарангы адамланы джолу бла бара-барыгъыз дейсе. Кулизар, сёз ючюн, мен атамы джолу бла барыргъа соймейме. Ол джол меннге керек тюлдю. Мен не врач, неда лётчик боллукъма. Бизни классда атасы лётчик, врач неда ии женер болгъан ким барды?! Киши да джокъду! Эндм

ангыладынгмы? — деб Кулизаргъа къарагъанымда, аны бети къызарыб, кёзлери джылтырай тургъанын эследим. Мени айтханымы ушатмай, амалсыздан тынгылагъанын таныдым.

— Ма, алайды, мен аны айтама. Бизни джолубуз башхады! Окъуу, билим, техника, космос!— деб, тюзлюгюме базыб, уллу кёллю болуб, кёлтюререк сёлешдим.

— Сени атангы мен бек иги тайыма. Биз майда комсомолчуланы джыйылгъан кюнлеринде аны чакъырыб, хапарына тынгылагъанбыз. Сени атанг Унух кимди, билемисе?— деб, Кулизар меннге демлешиб сёлешди.

— Билеме, нек билмейме!.. Ол мени атамды сора,— дедим.

— Огъай, билмейсе. Билсенг, алай сёлеше турлукъ тюлсе. Сабийле, биз бюгюн джашаулары юлгю болгъан аталаны юслеринден сёлеширге джыйылгъан эдик. Заур мени терслеб сёлеше тургъанын кёресиз. Ол атасындан юлгю алыр зат кёрмейди. «Къарангыды, окъуусузду, артха къалгъанды»,— дейди. Керти да алаймыды? Заур алай айтханы ючюн, мен аны атасыны юсюнден сёлеширикме. Ол бизге юлгю болаллыкъмыды? Иги тынгылагъыз. Мен билгеними айтайым. Къурманланы Унух керти да патчахны заманында туугъанды, аны Заур тюз айтады. Ол керти да джалчылыкъ сынагъанды. Окъур джылларында окъумай къалгъанды, аны да тюз айтады. Алай а нек окъумагъанды? Джалгъа нек джарашханды? Заур аны билмейди? Атасына аны соргъанмыды? Сормагъанмыды? Сорса, бюгюн былайда аллай оюмсуз сёзлени айтырыкъ тюл эди,— деб Кулизар, эки къолун силкиб, туююше тургъанча, джаны тамагъына тынгылыб сёлешди. — Сени атанг, иги джаш, беш джылда атасы ёлюб, тогъуз джылында анасы ёлюб,

ёксюз кьалгъанды, джууукълары кьарыусуз джашагъан адамла болуб, анга болушлукъ эталмагъандыла. Патчахны заманында онгсузгъа кюн болмагъанды. Он джылы да джетгинчи, Унух Шаухал деген байгъа кьой джалгъа джарашханды. Сегиз-тогъуз джылны биреуге кьойчу болуб, кьарнын асырагъанындан сора, башына пайдасы болмай тургъанды. Окъур муратда юч кере кьачыб, элге тюшгенди. Алай а аны ким окъутурукъ эди... Ёксюз джалчы огъай эсенг, кеси кьыйынлары бла башларын кечиндирген адамла да ол заманда школну кьатына да баралмай эдиле. Юч кере да Шаухал, сени атангы эрнин, бурнун кьызартыб, малына алай джарашдыргъанды. Окъур джылларында анга школну эшиклери ачылмагъандыла. Билим алыргъа да, дуняны ангыларгъа да ол сенден да бек термилгенди.

«Патчахлыкъны кьоратыб, эркинлик джашау ючюн Россияны ишчи халкы кьозгъалгъанды»,— деб эшитгенинде, атангы не этгенин билемисе? — деб, Кулизар меннге джити кьарады. Дагъыда, мен джууаб этгинчи, кеси башлады: — Унух адам хакъдан тоймагъан Шаухалны кьошуна от салыб, кьачыб кетгенди.

— Къайры кетгенди, Кулизар?— деб аллында олтургъан эки кьызчыкъ бир-бирине джетдирмей сордула.

— Джалчылыкъдан, азабдан башын алалмай, кьачыб кетгенди Ол барыб, кьозгъалгъан ишчилеге кьошулгъунчу, Шаухал аны, ызындан тюшюб, тюрге джыйдыргъанды.

— Сора уа, Кулизар? — деб, джашчыкъланы бири эркинликсиз ёрге кьобуб сорду.

— Джылгъа джууукъну джер юйге атылыб, таш полда джатыб, ачлыкъ да, таякъ да сынагъанды. Бир джолда, чыкъмагъан джаны ичинде, бугъоуланыб тургъанлай, эшик аллында шкок атылгъан, ат аякъ таууш-

ла , кычырыккыла эшитгенди. Танг аласына, тюрмени темир эшиклерин ууатыб, ючеулен киргендиле. Ючюсюю да джитибаш кызыл джулдзулу бёрклер, кызыл джагыбалары. Шоклары, уллу бычактары. Ючюсю да джаш адамла, бир-бирлерине кыраб ышаргандыла. Унух ёмюрюнде да кёрмеген адамларына сейир болуб кыраганды. «Кимлесиз?— деб сорургыа уа тылмачлыгы джетмегенди.

— Большевик, красноармеец! — деб джашла кеслерин кёрюзгендиле. Унух бу джангы адамла, бусагыатха дери кёрюммеген джангы аскерчиле болгъанларын таныб, сыртында кыамчи табларын. кыан ыргынларын, сыныб кыайнагъан джерлерин кёрюзгенди. Тиллерин билмесе да, «джюрекден джюреке джол барды» дегенлей, Унух ол кюн огъуна, атлы болуб, алагыа кыошулуб кетгенди. Ала дунияда биринчи кыуралгъан Кызыл Аскерчиле эдиле. Унух талай заманны Будённыйни атлы аскеринде айланганды. Эркилик, тенглик, насыб ючюн джигитча кюрешгенди.

Кавказда кыачхыпчылары кыолларындан эки кере джаралы болганды. Алай бла тогыуз-он джылны не ишлерге, не окыургыа хыйсабы болмай турганды. Кеч юйдегиленгенди. Саулугы орнуна да келгинчи огъуна, окыууну кыайгысына кире тебрегенлей, Германия уруш башланды. Ауруганын да унутуб, Унух кеси разылыгы бла фронтха кетди. Поездин фашист самолетла чачхандыла. Унух, ауур джаралы болуб, госпиталгыа тыюшгенди. Немча аскерле ийык да турмай парашютле бла тыюшуб, шахарны кычлегендиле. Унух талай негери бла кече арасында кыачыб, чалдышла бла, кёпюр тюбю бла, бауурлана, кыоба кыутулганды. Ол экиюч кюнню чегетде азыксыз турганды. Артда уа партизанлагыа кыошулганды. Бутундан да ауур асхай тур-

гъанлай, Унух эки джылдан артыкъны партизан отряд-да айланганды. Аны төрт ордени, беш медалы къазауатны къыйын кюнлеринде этген джигитлигине шагъатдыла. Ол къолуна сауут алыб, сиз бюгюн былай эркин солуб джашар ючюн, джарыкъ школлада окъуб, билимли болур ючюн къарыуун аямагъанды.

Бизни аталарыбыз, тамада къарнашларыбыз джанларын артха салмай, бизге бу насыбны бергендиле. Ала болмасала, биз бюгюн окъууну не болгъанын да биллик тюл эдик.

Къазауат бошалгъандан сора Унух, бир кюнюн да бош иймей, келиб, малгъа джарашханды. Немчала чачхан мюлкню, колхозну джангьдан джарашдырыгъа керек эди. Юйдегисин ёсдюрюрге, сабийлерине, аланы юслерине, къарынларына къараргъа керек эди. Унух иште да атын айтдырады. Ол махтаулу малчыды, ишден баш бурмайды. Бусагъатда билим, илму, терен джайылгъан эсе да, космосха адамла уча эселе да, инженерле, врачла, агрономла, устазла кёб эселе, ала бары да Унухчаланы кючлериидендиле. Ала кеслери уа окъургъа мадар табмагъандыла. Бизге билимни эшиклерин ачар ючюн, джанларын да аямагъандыла... Ала тюзлюкню, билимни суйген, Ата Джуртларын кёкюрек-лери бла сакълагъан джигитледиле, иште арый, тала билмеген, чемер адамладыла. Бизни тюненебизни да бюгюнубюзню да джарытхан аладыла. Биз алагъа тыйыншлы болургъа керекбизми? — деб, Кулизар сабий-леге къарады.

— Атам меннге бу хапарланы айтмагъанды, — дедим мен.

— Сен кесинг соргъанмыса да?

— Огъай...

— Да сора атангы не терслиги барды!... Ол махта-

ныргъа, кесини юсюнден хапар айтыргъа излеген адам тюлдю. Сен сорсанг да, кыйналыб айтырыкъды. Биз да тилеб, кючден селешдирген эдик,— деб, Кулизар сакъатына къарады. Атама барыб, хапар сорургъа, кесине тынгыларгъа, табларына джангыдан къараргъа ашыкъдым.

Атала... аланы джоллары кыйын болгъан кереме... Ол джолну джюрюгенле керти да джигитледиле. Оюм-суз сорууларым ючюн кесимден уялдым.

У У Ч У

Езен ичинде акъ кёмюк этиб баргъан сууну узунуна тизилген юйледен тютюн, бурулуб чыгыб, чууакъ кекде тас болады. Сюрюучю, башлыгъын белине байлаб, мазаллы джабышмакъ таягъын ёрге тутуб, ары бла бери бура:

— Эй, бёрю азыгъы боллукъ! Арбазгъа къачма да, джолну барсанг а!..— деб, элни ийнегин эртденликде орамны сюрюб барады. Джолну букъусу, чарс болуб, юйлени кёргюзтмейди. Сюрюучю элни огъары джанында драмба юню арбазында джылай тургъан джашчыкъны кёрюб:

— Не болгъанды, джигит? Мазаллы джаш, сеннге джыларгъа айыбды,— деб уялтыргъа изледи. Бауда чечме шкогун джерлей тургъан атасы бери чыгыб:

— Мени да элт биргенге деб джылайды,— деди.

— Сенмисе, Аслан? Салам алейкум!

— Менме, мен, эндиги сабийлени джыламукълары асыры учхара джерде болурла дейме. Кеслери алларына къуюлуб тебрейдиле. Мен Кертмели къулакъны

башына барлыкъма. Алайдан муну ёлюгю да келлик тюлдю.

— Узакъгъа тебрегенсе, къууаныб къайт,— дей, сюрюучю элден чыгыб, ёзен тубанча кёлтюрюлген букъу гъа ташайды.

— Атам, мени элтмейсе, сора къоянчыкъ келтирирсе да манга? Болсунму, нее? — деб джашчыкъ, джыла мукъларын сюрте, бойнун бир джанына салыб, джалынчакъ ауаз бла тиледи.

— Къоянмы дейсе? Қъаллай къоян?

— Атам, къоян балачыкъ! Ёлтюрмей дейме... Болсунму? — деди дагъыда.

Атасы, ышарыб, башын булгъады.

— Болсун! Мен джетиб тутхунчу, къоян алай тынгылаб турса, бир иги, секириб, кёзюмден думп болуб кетсе уа...Ол заманда не этербиз? — деди атасы. Джашчыкъ сагъышланды. Кёзчюклерин сюртюб, баш энишге къарады.

— Къоян тутдурмаса, не да келтир.

— Джаны саулай къанатлы да, джаныуар да кеслерин тутдурлукъ тюлдюле, аны билмеймисе сен?..

Джашчыкъ ахсынды. Атасыны ашыкъгъанын эслеб.

— Элесе, не да келтир. Туталлыкъса, атам, джукъ келтирмесенг, сени бла джатарыкъ тюлме, — деб джашчыкъ, юнге кириб, экинчи чыкъмады.

Аслан темирбетли кийиз бёркюн мангылайына тартыб, джолуна кегди. Элни башында къара суудан атлаб. Кертмели къулакъны аягъындан кирди. Кюнню иссиен ийиреди. Ханс саргъала башлагъанды. Джаяу джол чукъну эки джанында къызгъан ташланы юслеринде кеслерин кюннге къыздыра, джукъусураб тургъан джашыл кеселеккечикле аякъ таушланы эштиб, гузабалаб.

кбая джарылгъаннга, таш тешиклеге ташаядыла. Бираз ёрге таянгананда, баш энниге окъча атылыб келген къартчыгъаны, андан кючден къутулгъан тѣппели чыбчыкъла къанат таууш этиб, тюклерин агъыза, илгиздик болуб, чегетни башы бла аугъанларын эследи. Алагъа къараб туруб, «Къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы эчкиге джан къайгъы» деб, аны ючюн айта болурла. Джарлы джанланы бир-бирине кесдирлик болуб, аллаху тагъала нек джаратхан эди экен...», — дей, дагъыда ассы сѣзю айтыб, ийдим деб, тобагъа тюше, сынджыр битген мазаллы кертме терекни тюбюне джетди. Узалыб, ууучу бла бир кертме джыртыб, джассы ташны юсюне олтурду. Кѣк, къаты кертмелени, акъ бишиб, урлукълары къаралыб тургъанларын кѣргенинде, Аслан къагъыб джыяргъа башлады. Алай а джашыны джыламукълары кѣзюне кѣрюнюб, эрниниб къобду. Кюн ёрге чыкъгъанды. Аны алтын бояуу къалын чегетни тюбюне ёталмады. Салкъын джолчукъ уучуну ёргеден-ёргеге чыгъарыб барады. Къара чепкенини этеклерин къайырыб, белибауна сукъгъанды. Бюгюн чегетде бир тилли кѣрюнмейди. Аслан кийик тутарындан тюнгуле башлагъанды. Кюнбетге къараб, такъюзюк тереклени ичинде агъач тюк юсюн джабыб тургъан эски парат дюккючге олтуруб, башлыгъын тешиб, азыгъын алды. Ауузлана тургъанлай, чегет ичинде къуу бутакъла чыкъырдагъан, къанатлыла къоннган тауушха къулакъларын салды. Хар кѣкеннге, хар дюккючге ишекли болуб къарайды. Алай а, не келсин, кийикле тиллешгенча, бюгюн кѣрюнмейдиле. Аслан джолу болмазлыгъын таныб, ууда джырлаучу джырларын да къойгъанды. Чечмесин къолуна алыб, таяныб баргъанлай, ташны джанындан саргъылдым тюлкючюк чыгъыб, эки кѣзю джандырыб, тишлерин гыжылдатды. Асланны джер-

лениб тургъан шкогуну огъары аягъына бармагъы джетгинчи ол мийик балдыргъанланы ичине секирди. Учу кеси кесине ачыуланым, ышанламагъанлай, чегетни къалынына тутуб, юч кере атды. Чегетни огъары джанында къаяла тунакы зынгырдадыла.

Аслан уудан къуру къайтмаучан эди. Джолу болмаса, хоншуларындан ийлыкъгъандан сора да ырысха санайды. Джашчыгъы Заур чабыб келиб:

— Атам, не келтирдинг бюгюн а? — деб этеклерине чырмалса, джунчуб, ауузуна сёз тюшмей къалады. Огъай, Аслан, бюгюн бир джукъ къанатмай къалса, ауруу табарыкъды. Ол суусаб болуб, эки бутуна айтханын кючден этдирсе да, бишиб тургъан къара дугъумлагъа, чаууллада къызаргъан напыкълагъа джубана, чегетни тауусуб, башында къотур къоялы кюнбетге чыкъды. Кюн хатерсиз къыздыргъанды. Джаргамлада мууал болгъан гелеу ханса каскаланы къычырыкълары ачыкъ эшитиледи. Ёргеракъда чынгыл къаяны башында табырчыкъгъа джетиб, аслам солургъа къырдышха къабыргъасындан таяныб, шкогун аллына салды.

Бир кесек тургъанлай, джоююлдеген тауушла эшитиб, тегерегине къарады. Къаяны эрине салам уядан башчыкъларын къаратыб, ауузчукъларын ача тургъан джумарыкъ балачыкъланы кёрдю. Башын келтюрюб, дыбсыз блуб, не этериклерине къарайды. Мычымай, джумарыкъны къанат таууш этгенин, ачы къычыргъанын эштди. Балаларына азыкъ джыйыб, уясына элтирге мадар табмай дыгаласын таныб, баууру бла сюркелиб, уллу ташны джанына джашынды. Джумарыкъ бойнун буруб, тегерегине къарады. Аны тюгю-джамы чюйресине айланнганы, ачыуу кетиб, бошамагъанына шагъатлыкъ эте эди. Уядан созулуб, беш ауузчукъ назик, ачы тауушчукъла этиб, хаман ачылыб, джабылыб

турадыла. Аналарыны тѣзюмю джетмей, кычырыкъ этиб, учуб келиб, уягъа къонуб, бирини ауузчугъуна келтирген къуртун узатды. Юлюшюз къалгъанла дьгалас этиб, джити бурунчукъларын, аны алкъын тюклениб бошамагъан къанатчыкъларына, къалтырай тургъан ёшюнчюклерине урадыла. Аналары эки къанатыл кенг джайыб, кѣзчюкleri иги ачылыб бошамагъан ач балачыкъларын тюбуне джыйды. Энди аланы тауушчукълары эштилмейди. Джумарыкъ бойнун созуб, сес кекли болуб, тегерегицен кѣз алмай къарайды. Джукъ кѣрмегенинде, ол, кишен салынган эмилик атча, тыпырдаб, къанат таууш эте, ёрге кѣлтюрюле да джерге тюше, чегет таба ташайды. Биягъы ауузчукъла ачылыб, биягъындан да ачы джоуюлдейдиле.

Аслан кѣз къакъмай къарайды. Ол уллу джумарыкъ таукъну башлыгъына байлаб юге элтиб, Заурчукъну къууандырлыгъы кѣзюне кѣрюнуб, шкогун къолуна алды. Аналары къайтмай къалсала, бу ачылыб тургъан аузчукъла не этерле?.. Бары да уяларындан чыгъалмагъанлай ачдан битериклерин таныб, шкогун джерге салыб, энтда сынайды. Балаларын тойдургъунчу джумарыкъ сегиз-тогъуз кере чегеге тюшуб, ызына чыкъды. Энди таууш тохтады. Кюн батаргъа джууукълашханын эслеб, Аслан чечмесин бойнуна тагъыб, ёрге къобду. Тегерекге къарай, энишге тюшуб тебреди. Къурулай къайтыб баргъанына къыйналды. «Сау кюнню тауда айланыб, бир къанатлыны да элталмагъан, мен къаллай уучума... Биягъы Заур джыларыкъды. Эртденбла уугъа барама, кийик келтирirme деб тыйгъанма. Энди уа не сылтау этерикме?.. Джазыкъсыныучу адам уучу тюлдю. Мал да, джаныуарла да, къанатлыла да — бары да адамла ючюн джаратылгъандыла», — деб кеси

кесине айыб эте, узун кюндюшлени, балдыргъан къаураланы башларын тута, эниб баргъанлай, биягъы джумарыкъ учуб, чегетни ичине ташайды. Аслан шкогуну джерленгенине къараб, кенг джайылыб битген чынар терекни тюбюнде тохтады. Чечмесини сыбызгъысын ёрге айландырыб, тегерекге сымарлаб къарайды. Джукъ кёрмей, кетиб тебregenлей, тебен джанындан къанат таууш чыкъды. Биягъы джумарыкъ уясына учуб, башына джууукълашханлай, шокну учун ёрге бурду. Ышанга салыб, сампалына бармагъы джетгенлей, къанатлы ачы кычырыкъ этди. Юсюнден талай тюгю тюше, джумарыкъ къанатларын тюзетиб джаялмай, баш энишге кетди. Ол барыб кыб-кызыл такъюзюк терекге тийиб, къоналмай, алайдан да тенгередди. Аны ачы тауушу шындык чегетни зангырдатды. Аслан, къатына джетиб, эки аягъындан тутуб, ёрге келтиргенинде, ауузунда къара чибинчикни кёрдю. Чечме ёшюнюн къанга боягъанды. Аслан бычагъы бла бойнун юздюрюб, балаларына джеталмай къалгъан къанатлыны аякъларындан байлаб, белине такъды. Ол юйге къалай джетгенин билмеди.

— Атам, келтирдингми? Қъайда къоянчыгъынг? — деб, Заурчукъ чабыб аллына чыкъды.

— Эй, Заур, сеннге уа бу джол саугъам барды. Кёремсе, тауну тегпесинден келтиреме сеннге ма муну,— деб, башы кетген къан джугъу къанатлыны белинден тешиб, джашчыгъына узатды. Заур келкъалды сифатха кириб:

— Сау тюлдю да! Башы уа къайдады, меннге быллай къанатлы керек тюлдю. Мен сау дей эдим... Мен джаны болмагъанны не этерикме? Кесинги болсун...^{ئى}

деб, кычырыкь этиб джылады. Аслан, тынгылаб, ахсына, юйге кирди. Юй бийчеси аллына хант салыб:

— Кёбге кыалыб кетдинг да? Кыыйналдынгмы? Кыайгы этиб тура эдим? — деди. Аслан джууаб этмеди. Туююшген адамча, кыашы-башы туююлюб, сёлешмей, ингирден огъуна орунга кирди. Зауурну джылагъанына атасыны кыаны бузулуб келгенине кыайгы этиб, Рабият кечени арасына дери кёз кысмай турду. Эртденбла Заурну ынгычхагъанын эшитиб анасы Рабият джууургъанын ачыб кыарагъанында, бети кызыарыб, терлеб тургъанын кёрдю. Кёзлеринде джыламукълары ойнай:

— Эшитемисе, сеннге айтамада? Заур ауруб турады, — деди ол. Аслан орундукъгъа олтуруб, терен ахсынды.

— Бизге бир кыыйлыкь келмей кыаллыкь тюл эди, — деб, джумарыкь тауукъну кыалай ёлтюрюб келгенин айтды. — Биринг ёлюб кыаллыкь эсе да, энди мен шкок алыб, уугъа барлыкь тюлме. Этген палахым джете турады... — деди.

— Бош ажым этме, сен кетгенлей, кюнортагъа дери джууунама деб, суудан чыкьмай тургъанды. Аны аурутахан олду, — деб анасы Заурну терлеб тургъан мангылайына кыолун салды.

— Мен ёлтюрмей келтир деген эдим. Ёлген меннге керек тюлдю, — деб Заур джыламсырады. Аслан энтда терен ахсынды.

— Уяларындан кыараб, ауузчукъларын ача тургъан балачыкъланы кёзюмден кетералмайма, — деб дыгаласдан кийиниб юйден чыкьды.

— Анам, ой анам, атам кыайры барады? Меннге балачыкъланы алыбмы келликди? Нее? — деб Заур, джарыб, сау болуб кыалгъанча, сюююмлю ышарды.

ИЙНАНМАЙМА

Тюненден бери мени джукъум кетгенди, ашдан-суудан айырылганма. Огъай, мен асыры эрке юреннгенледен, ёбкелеучюледен, неда джизгиледен тюлме. Орта школну бошаргъа юч айым къалгъанды. Мени джангыз бир къарнашым барды. Асланига айтама. Ол мени тамадамды. Институтну бошаб, элде сабийлени окъутады. Былтыр юйдегиленнгенди. Биргесине окъугъан къызыны алгъанды. Асланны бир джаны барды да, ол да ичиндеди. Атам Таугерий агъашчыды. Анам Абидат не ишден да баш бурмагъан, ёмюрюнде тынчлыкъ табмагъан, неге да къолу джарашхан адамды. Экисини арасында, ауруу болсун дегенча, бир ушагъыусуз сёз джюрюменгенди. Ачыкъ айтайым, ала бир-бирин эркелетиб тебреселе, меннге ачыу болады. Джыллыкълары келген адамла, бир-бирин къол аязда тутсала да, кёллерине джертик болмаз, алай а кемсиз этедиле.

Тюнене уа ол, Батыкъ къурурукъ, бир бек ачыу этгенди. Тюкеннге барыб, атама кёлеклик сайлай тургъанлайыма, кёзюме битиб:

— Ий, къызчыкъ, аурууунгу алайым, кимни къызыса? Кимге эсе да ушатыб сорама, — дегенди да, не айтыргъа билмегенме. Ол мени кёрмей арадан ыйыкъ кете болмаз.

— Къызчыкъ, атынгы да бир айт, — деб биягъы кёзлерин менден алмай тургъанын кёрдюм.

— Мен Асланны къызыма. Атым Алачыкъды, — дедим. Къатын сагъышлы болуб:

— Тохта, тохта, элни тёбен джанында, кёпюрюню къыйырында джашай болурмусуз? — деди.

— Тюз айтаса, амма, алайда турабыз.

— Атаг Азаматны джашыды да?

— Алайды. Сора уа?

— Айтхан эдим да кимге эсе да ушатама деб!.. Атаңгы аты тилими учунда айлана тура эди. Мангылайыңдан, көзлерингден ушатыб таныдым. Алай айтханыма айыб этме, иги кызы, сени атаңгы, анангы мен кесими эт джууугъумдан айырмайма. Ашхы адамладыла. Юйге барсанг, менден салам айт. Сенден сора уа кими гиз барды?

— Бир къарнашым барды, ол да окъууну бошаб, юйдегиси бла джашайды,— дегенимде, Батыкъ, меннге тынгыламай, сагъышха кириб тургъанын билдирирге излегенча кёрюндю.

— Не дединг? — деб джангыдан сорду. Мен къайтарыб айтдым.

— Э-э-й, иги кызы, джукъ да билмегенлей, джашауум кетиб бара турады. Тёрюмден эсе кёрюм джууукъ болгъанына кюн-кюнден ажымсыз болуб барама.

— Огъай, огъай, Батыкъ, алкъын къартлыкъ сенден кенгдеди,— деб кёл этерге кюрешдим. Биягъынлай, мени сёзюмю эшитмегенча:

— Таугерий бла Абидат къалайдыла? Бир-бирин биллиб джашаймыдыла? — деб сорду. Батыкъны къайгылды къатын болгъанын таныб, хыны джууаб этерим келди.

— Батыкъ, сени бу сорууунг неди?! Сора нек джашамайдыла,— дедим. Батыкъ мени башымдан аягъыма дери сынаб къарады.

— Иги кызы, сен чарлама, мен билиб сорама. Керти да сер болгъанды деб кёлюнге келмесин... Сени атаңгы анангы сюйрегей заманда, мен тойда тебсеген кызы эдим. Ол экиси юй болуб джашарыкъдыла деб киши айтмай эди,— деди.

Кесим да эслемей гургъанлайыма, бютеу саиларым бирден джызылдадыла. Асыры ачюдан ауузума сёз тышмеди. Бир кесекден эс джыйдым.

— Батыкъ, ол ётюрюк хапарды! Ол алай болургъа мадары джокъду. Сен тюкеннге бизни сёзюбюзню этергеми келгенсе? — дедим.

Батыкъ, эки къолун да бир-бирине уруб, харх этиб къюлдю.

— Тели къыз, аны ючюн аллай бир нек чарладынг?! Сорчу, ол эл билген хапарды,— деб, джарыла эсенг бузул дегенлей, мени ёлтюрдю да бошады. Башымы ёрге кёлтюралмайма. Тюкендегиле бары да бизге къарайдыла. Кюмюш буууллукълу чалбаш къатын къатыма келиб, сыртымдан къагъыб.

— Къызчыкъ, хариб, суйрелген къуру сени ананг болуб къалса уа, хата джокъ эди. Аллайла ол заманда хар тийреде да джетнше эдиле, къайгъырмаз, тиширыуну не сылтау бла да джаратхан аллах кеси эркишиге буюргъанды,— деб, кёл этерге къорешди. Алай а ол сёзле джюрегиме артыкъ да миз болуб чанчылдыла. Асыры ыйлыкъгъандан, бетими кишиге кёргюзталмай, ашыгъыш чыгъыб кетдим.

Батыкъ айтхан бедиш сёзле ётюрюк болгъанларына ажымсызма, алай а дагъыда, анама сорур ючюн, юйге гузаба джетдим. Анам урлукъ гардош айыра тургъанлай:

— Ий, анам, неди сизни бу хапарыгъыз? — деб къатына джетер-джетмез джылаб, юсюне къабландым. Анам, ангыламай, эс ташлагъанча, кёзлериме джити къараб: :

— Ах, мен хариб, не болгъанды?..— деб джыламсырады.

— Билмеймисе энтда не болгъанын?! Бек ариу билесе, тюзюн айт меннге! — деб кысыдым...

— Сен ёлмегин, бир джукъ да билмейме. Айт бери, не болгъанды? — деди анам.

— Атам сени сюйребми келтирген эди?..

— Сора аны эндиге дери билмейми эдинг, тели кызыз... Олмуду айтырынг?! — деб, ышаргъаны бла джыламсыраргъа тебрегенин айыртмай, мени кёкюрегине кысыды.

— Барынг да алдагъан этесиз. Мени атам аллай адам тюлдю. Сюймегенликден айтасыз... Ол кимден да игиди. Мени атам бла ойнамагъыз!...—деб джылай тургъанлайыма, анам меннге кюлдю.

— Сюйсенг, джырла, сюйсенг, джыла, атанг мени ат аллына алыб, ауузуму байлаб, келтирген эди. Сюйреген деб, иги кызыз, анга айтадыла,—деди. Анамы кесинден эшитмесем, мен ол затха ёмюрде да ийнанныкъ тюл эдим. Джюрегими бир аз сёнгдюрюб бошагъанымда, юйге кириб, не этерге билмей, джан-джаныма къарай келиб, кёзюм атамы суратына илинди. Кёкюрегинде тёрт ордени бла атам алтын суугъа алыннган рамкадан меннге ышарыб къарайды. Кеси былайда болса, юсюне джаныб къаллыкъ эдим. Къабыргъада тагъылыб тургъан суратха уа не айтайым... Сёзюнгюю ангыларыкъды... Мени кёлюме келмеген зат къалмады. Бурун кызыла разы болмагъанлай, сюйреб элтгендиле деб эшитсем, ол адамланы кесим къолум бла ёлтюрюрча, джюрегим аллай бир къайнай эди. Энди мен кишиге тенг этмеген, кече кюн да тилек тилеб тургъан атам аланы бириди... Мени табыб, дуня джарыкъ кёргюзген тишируну, разы болмай тургъанлай, юйюне зор бла элтгенди. Энди мен анга алгъынча атам деб къалай айтайым...

— Ий, анам а анга къалай илешди да?—деб, терен

саггышха кириб тургъанлайыма, къарнашым Аслан кирди.

— Алачыкъ, нек мыдахса былай, огъесе мени кѣзю-
меми кѣрюнесе? Ауругъанынг бармыды? — деб, къарна-
шым кѣлю бла ишекли болуб сорду.

— Барды, Аслан, андан эсе, мен таб, ёлюб къорасам
нги эди,—дедим.

— Алай нек айтаса?... Ненгди бек къыйнагъан?

— Джюрегим!... Ма былайым кюйюб барады,—деб
кѣкюрегими кѣргюздюм.—Сен атамы не этгенин билемисе?
Анамы суйреб келтиргенди.

— Неле дейсе?... Ким айтады аны?—деб Аслан,
ийнанмай, сорду.

Анам кесн ауузу бла айтханын билдиргенимде, мени-
ча къычырмады. Башын энишге ийиб, терен ахсынды.
Тынгылаб туруб, амалсыздан кесин ышартыб:

— Иги этгенди!—деди.

— Къалай?...

— Да анам кесине джалындырыб тургъан болур.
Атам а кемсиз суйгенин биз да кѣре турабыз. Келмеге-
нинде, алгъанды да къачханды.

Накъырда халда айтса да, Асланны бу сѣзлерин мен
джаратмадым. Саггыш этигиз: туугъан атанг ол аман-
лыкъны этерге тартынмагъан эсе, сора аны адамла
джукъгъа санарыкъмыдыла? Кимни да билмейме, мени
кѣлюм чыгъыб бошагъанды. Аллай атаны джюреги ба-
ласына да эримез. Энди ол юйге кирсе, мен аууз джет-
дирмей чыдайллыкъ тюлме. Анам а, анам... къалай бой-
сунуб къалды? Джюрегине айтханын къалай этдирди?..
Мени сейирим олду. Бек суйгенингден джюрегинг бек
къыйналады деб тюз айтадыла. Аслан мени кемсиз эт-
генча кѣрюб:

— Анамда да барды терслик. Атамы кёрюб болмай эсе, биргесине ёмюрлюкге кьалыб нек кетди?... Башын атыб кьояргъа мадар табмаймы кьаллыкь эди?... Анам онгсуна тургъанлай сюйретген болур,—деди.

Мен аны юсюнден анам бла сёлешгеними, анам атамдан хапары болмагъанлай, зор бла баргъанын кьайтарыб айтдым. Аслан, башын булгъаб тургъан болмаса, цинаныргъа унамады.

— Таб, алай эсе да, бизге атабызны терслиги джокьду. Айт, бизге бир кюнню хыны этгенмиди, неда джюрегибизни кьыйнагъанмыды? Аныча джумушакь, халал джюрекли ата дуняда да аз болур. Мен атама аны сагъыналлыкь тюлме,—деди кьарнашым.

— Мен а сагъынныкъма. Аны бла даулашыргъа хазыр болуб турама, билдингми? Бир тиширыуну насыбын алгъанды,—дегенлейиме, эки кьолун хотасына ышый, анам юйге кирди.

— Оу, сен да келибми тураса, Аслан, не хапар, тынчымысыз?

— Сизни кёрюб кьайтайым деб келгенме.

— Анам, бир сораыйм, тюз джууаб этерик эсенг, болсунму?—деди кьарнашым.

— Сор, нени сорлукь эсенг да.

— Джашауунга ёкюнемисе? Огъесе насыблыма дебми тураса?—деб, Аслан анамы не айтырына ашыкъды. Анам, экибизге да кёзюу кьарай, акъырын барыб, столну джанына олтурду.

— Аны нек соргъанлыгъынгды?—деб Асланпы кёзюне битди.

— Нек соргъанымы билеме, сен аны кьой да джууаб эт.

— Аслан, сора мени ёкюнюрча не кьыйынлыгъым барды?! Сиз саулукьдан, мен кишиге да сукъланмай-

ма. Атагъыздан кеси ёмюрюмде бир хыны сёз эшитмегенме. Джюрегими бир джангыз кере кыйнамагъанды. Аллахдан кьоркъама ансы, не айтханымы да этиб, «Сен ёлмегин» деб, тегерегиме айланыб турлукъду,—деб анам атамы махтаб тебрегенлей, Аслан меннге кёзюн джетдириб, «нечиксе» дегенча ышарды. Мен а сейир болдум да къалдым.

— Анам, сиз бир юй болгъанлы ненча джыл кетди?

— Аслан, аны сорма, кёб джыл озгъанды. Ма быйыл джыйырма бла беш джыл толду. Алай а, ийнан, бир джыл тенгли да кёрюнмейди,—деб, анам заманны кетиб баргъанына сагъышланыб тургъанлай, атам кирди. Барыбыз да бир-бирибизге къарашдыкъ.

— Атаи ач болуб келеди, тур, къызчыкъ, шхууур сал,—деди анам. Алай а ёрге къобаргъа джюрегим тартмады. Мени тебмегеними кёргенинде, атам башымы сылаб:

— Алачыкъ, мыдахса, кёб къалыб, кесиме тансыкъ этдим дейме, алаймыды?—деб ышарды.

— Мен тансыкъ болмагъанма,—деб хыны джууаб этдим. Анам кюллююн тыялмай:

— Бу санга къайнаб турады. къайдан тансыкъ бал лукъду,—деди.

— Нек сора?Кертими айтадыла, Алачыкъ?—деб атам меннге къарады.

— Мени сюйрегенинг ючюн! — деб анам кюлюб къатханында, асыры ачудан не этерге билмедим. Атам да анама къошулду. Юйню ичи харх болду. Аслан, «кёре болурса» дегенча, биягъынлай, меннге къарады.

— Турчу, сеннге айтама да, къолларынгы джуу, биз безий тургъанлыкъгъа, сен ач болуб келгенсе, хазыр хантым барды,—деб анам, ёрге къобуб, бал таракъны къауузун туураб, ётмек бла аллына салды.

— Тоба-тоба... Сора Алачыкъ кесин меннге кёбдюрюб турады десегиз а...—деб, атам биягъынлай кюлгепинде, чыдаялмадым:

— Атам, мен сеннге ийлыкъгъан этеме. Сенден ол зат чыгъар деб кимни кёлюне келликди...—дедим. Анам алай айтханымы ушатмай:

— Нек ийлыгъаса?! Мен ийлыкъмайма да... Атангы джанын кыйнама. Быллай атасы болгъан сен насыблыса,—деб, анам бизге кёзюу-кёзюу къарады. Мени ауу-зума сёз тюшмеди. Эшта, анам бла мен насыбны бирер тюрлю ангылай болурбуз... Огъесе, насыб алдан артдан да келемиди?.. «Кимни аллы, кимни арты», деб халкъ билмей айта болмаз. Огъай, кесини джюреги тартмагъан, кеси излемеген адамына тюбегенни мен насыблыгъа санамайма.

Ол кюнден сора биз ол сёзю сагъыныб сёлешмей-биз, анамы джюреги кыйпаллыгъын билебиз. Атамдан сууб бошагъанма деб да айтмайма, ёзге джюрегим бир-раз салкъын болгъанды, ол затны не кюрешсем да башыма сыйындыралмайма.

ТАУКЕЛЛИК

Хамит да мен да бир классда окъуйбуз. Бизни элге ала кёчюб келгенли кёб болмайды. Ючюнчюдебиз. Сюегим мени андан эслирек болур. Алай а тутушсакъ, ол мени джыгъады. Огъай, кючюу бла деб кёлюгюзге келмесин... Амалгъа устады. Артыкъ да ичингден чалдыу этерге тюзелгенди да ёшюню джетер-джетмез, аягъын илиндириб, сыртынгдан къаблаб къояды.

Дерследе да Хамит менден эсе таукелди. Мен да окбур ючюн квалмайма. Кюнортагъа чачылыб келсек, ашыкъ-бушукъ этиб, ауузланганлай, дерслериме чегеме. Ангыламагъанымы анама сорама. Анам ийнек сауучуду, онунчу классны бошагъанды.

Аны айтханым, дагъыда дерследе Хамит къолун менден эсе къб тутады. Сынаб къарасанг да, хар дерсде къолун келтюрюб турур.

Бир кюн ол бизге келиб, орус тилден дерсибизни бирге этдик. Экибиз да школгъа ашыгъыб бардыкъ. Дерс башланды. Экибиз да къолубузну келтюрөбиз. Къарай келиб устазны кезлери Хамитге илиндиле.

— Хамит, билибми тутаса къолунгу?—деб устаз ишекли болуб сорду.

— Билиб тутама. Билмеген къолун тутамыды,—деди махтанганча Хамит.

— Алай эсе, игнди...—деб, устаз шиндикге олтурду.

— Дерсинги айт, юйге не берилген эди?

— Юйге китабны 38 бетин окбуб, хапарын айтыргъа берилген эди,—деб, Хамит тизиб башлады. Орусча Хамит менден къарыусузуракъ болгъанын кеси да ангылай эди. Алай а хыйсабдан, джазыудан мен аны бла эришмейме. Аны хаты, адамны кезюн алдарча, ариуду.

— Иги джаш, сен дерсинги къуру да ма былай эте тур,—деб «Тёрт» салды. Хамит ышаргъанын тыялмай орнуна олтурду. Экинчи кюннге андан да къыйын дерсини бериб:

— Сабийле, мен эртдеден бери сормай тургъан бир талай джаш барсыз. Бююн къутулдугъуз. Тамбла уа сизге сормай къоярыкъ тюлме,—деди устаз.

Биягъы биз кюнорта да тюгел болгъунчу юйге кет-

дик. Хамит ингир ала бизге келиб: «Киногъа барайыкъ», — деб тиледи.

— Мен дерслерими этмегенме.

— Да, мен да этмегенме,—деди Хамит.

— Сора киногъа барама деб нек айланаса? Дерслерибизни этейик, ансы, школгъа хазырланмагъанлай, киногъа кетгеними эшитсе, анам башымы сыламаз,—дедим.

— Меннге сорлукъ тюлдю,—деб Хамит базыб сёлешгенин ушатмай:

— Къайдан билесе?... Аны уа айтма,—дедим.

— Нек билмейме! Тюнене сордуму? Сорду. «Тёрт» алдыммы? Алдым. Къайтара да меннге сорамы турлукъду?!... Сау айны ичинде ауузларын ачыб сёзлерин эшитдирмегенле бардыла. Устаз алагъа сорлукъду. Кеси да айтды да аны, эшитмегенми эдинг?...

— Да эшитгенме, соруб къойса уа? Ким биледи аны, Хамит? Юйге дерсни барыгъыз да этигиз деб береди-ле,—дедим.

— Ой, сени огъесе, сен а асыры къызбай кёреме. Аны ючюн кёрмеймисе сеннге медаль такъгъанлары...—дей, кёзлерин терсине ийиб киногъа кетди.

Экинчи кюн, дерсге бир джетейик ансы, сени аякъ алышынгы кёрюрге», деб ашыгъыб бардым.

Ючюнчю дерсге орус тилни устазы кирди. Дерс башланды.

— Юйге не берилгенин унутмай турамысыз? Билгенле къолугъузну тутугъуз!—деб устазны сёзю ауузундан чыгъар-чыкъмаз, Хамит къолун кёлтюралгъаны чакълы бир мийик тутду. Мен аны эслегенимде, ышардым.

— Хамит! Сен къолунгу не бек кёлтюрсенг да сорлукъ тюлма, тюнене «Тёрт» алгъанса, былайда сеничала

35 бардыла. Энди аланы да айтмагъа бир къой...—деб, устаз ушатмагъанын билдиргенинде, Хамит къолун андан да ёрге тутаргъа кюрешди. Хамитни бюгюн халын устаз мен билгенча билсе, не боллукъ эди. Хамит къайсы дерследе да ол амалгъа юрениб бошады. Класда огъай эсенг, бютеу школда да сабийлени джыйылыуларында да устазла кёзюу-кёзюу чыгъыб:

— Сабийле, дерслеге аз эс бёлесиз, юйге берилген ишни тындырмайсыз.

Хамитни дамы кёрмейсиз!... Ол да сизни кибикди. Ол хар кюнде хазырланыб келеди. Аны ючюн биз анга бек разыбыз. Хар дерседе къолун тутады. Сиз а? Устаз кёрюб къояды деб, бетигизни устаздан джашырыб, башыгъызыны къайры джашырыргъа билмейсиз... Айыбды!—деб ийылыкъдырыб сёлешдиле. Джыйылыу бошалды. Ючюнчюде окъугъанла бир джерге джоппу болдукъ. Хамитни нек батыр болгъанын биз билейбиз. Дерсине иги хазырланыб, «4» не «5» алса, ол китабны ичин ачмай ийыкъланы, эки ийыкъланы барады. Къолну уа биягъынлай тутханлай турады. Сорадыла деб ишекли болуб, бир дерслеге хазырланыб келеди. Хамитге биягъы «4» не «5» салынады. Хамит энди дерсин окъумай сау ийыкъланы барлыкъды. Аны устазланы бирине билдирдик. Ол да къалгъанлагъа айтды. Экинчи кюн дерсле башландыла, биягъы къол кёлтюрюлдю.

Устаз сорду. Хамитни ауузундан сёз чыкъмады, сим-сиреди. Экинчи дерседе де къармалды. Хамитни хапары бютеу школгъа джайылды. Бир кюнню ичинде Хамит тёрт тюрюлү дерсден тилсиз болуб, «2»-ле алыб чыкъды.

— Хамит, къалайса?.. Энтда биягъы къолну тута-рыкъ болурса?—деб чам этдик. Ол, чюгюндюрча, къызарды. Асыры ачудан, бизге да къарамай, юйюне кетди.

НЮРДЖАН

Тангны бурну къарагъанлай, Нюрджан, адам ургъанча, илгениб уянды. Ол кзутас чачын джыяргъа кюреше. Соппакъны уятмай, шыкыртсыз къобаргъа дыгалас этди. Соппакъ кыйынлы кыйда эсе да «кёкбоюннга» тюртюлюб, кечени арасына, кёзлери алас-булас кёре, юйге тентиреб киргени бла орунга аууб къалгъан эди. Юй бийчеси Нюрджан аны эки чуругъун кючден-бутдан тшиб, батмакъларын сау сагъатны ариулагъанды. Ма энди несин да билмей джукълайды. Аны уятыб а ойна масын.

Нюрджан, джууургъанны орундукъну артына гарта, джерге тюшеме дегенлей, аягъы джетиб, шиндикни аурду. Бешикте джукълаб тургъан джашчыкъ элгениб уянды. Нюрджан бир аягъын бешикге джетдириб, тебрете, кийинирге кюрешеди. Эрлай бет-къол джууб, ийнек сауаргъа челекни чайкъаб, эшикни ачханлай, кычыралгъанын кычырыб джылай, анасыны ызындан башчыгъын кёлтюрюб къараргъа кюрешди. Алай а бешик баула аны аякъларын да, къолларын да къаты бууб, бошламайдыла. Анасы чыгъыб кеталмай, ызына бурулуб, сабийини къолчукъларын ийди. Аны ючюн ол кычырыгъын тохтатмады. Анасындан эки кёзюн алмай, хаман башчыгъын кёлтюреди. Тьялмазлыгъын таныб, анасы, бешикни къатына олтуруб, эмчек салды. Джашчыгъы, къына бла боялгъанча кызыл эринчиклерин анасыны кёкюрегинден айырмай, эки къолчугъу бла тутуб, добар кючюкчюкча, мурулдаб, аны кёзлерине биггенди. Кыйда эсе да элни тебен джанында сюрюучюню сыбыртхы тауушу чыгъады. Нюрджан ийнекдени келе тургъанларын билиб, эрлай ёрге къобду. Джашчыкъ адамны эсин алырча кычырды. Нюрджан энди аны эркелете турурдан озгъанды. Ол, челекни къолуна алыб,

абын-сюрюю эте, юйден чыкъды. Арбазда тагъылыб тургъан ийнекни тюбюне чёкдю.

— Ах, мен джарлы, уятыб къояды... Джарты джукъулу болуб къобса уа, бу арбазда джашау къуруду манга... Не этейим,—деб башын ёрге кёлтюралмай сагъышланды. Ийнекни джеллини сылай келиб, тамышдырыгъа къолу джетгенлей, ийнек башын булгъаб, арт аягъы бла сермеди. Сабийни къычырыгъы уа Нюрджанны къулагъында кетмейди. Дыгалас бла ариу айтыб, ийнекни эмчегине узалгъанлай, бнягъы табан келиб челекге тийди. Нюрджан аны джеллини джарылгъаны элеб, юйден балхам келтириб джакъды. Алай болса да, ийнек кесин саудуруб башлагъычы сюрюю кетди. Сюрюючу сыбыртхысын чакъдырыб, джолну букъулата, юй аралагъа, арбазлагъа бурулгъан малланы джолгъа джарашдырады. Нюрджан ийнекни саумагъанлай, тюбюнден къобуб, аузуна келгенни къуя, сюрююге къошуб юйге кирди. Челекни сауут шкафын къатына салыб, бешикни джанына чёкдю. Къабыргъада сагъатха кёзю джетгенлей, башын булгъады. Элге кюн тийгинчи сабийни яслиге элтирикди, шхуур этерикди, школда биринчи дерсге барлыкъды. Джашчыкъ бираз асыу алыб, кёзчюклерин джандырыб, анасы бла ойнаргъа излеб таймаздап ышарады. Нюрджан къобуб, шхуур къайгъылы болду. Энди тюнене сылтау да болмай, дерсlege келмей къалгъан Бекирге уа не этсин... Юйюне барыб, атасы, анасы бла сёлеширге керекди... Сонпакъ алкъын джети джукъусундан къайтмагъанды. Нюрджан, сабий тохтагъанында, отха суу асыб, бекирлагъа кетди. Айхай, ююнчю тийреге барлыкъды.

— «Устаз ауругъан этеди, бююн келлик тюлдю» деб, ийнекни сюрююге къошаргъа Дорбунлагъа кетгенди, —

деди Бекирни апасы. Нюрджан гузаба къайтыб, кесини юйюне киргенлей:

— Къайда айланаса? Танг атмайын къайры думп болгъанса?.. Сабийни да кесин кьоюб... — деб кёзлерин ууа, Соппакъ башын булгъады. Нюрджан хапарын айтды.—Сени ийманынг алай болсун, сёзню билгенча билге эдинг ишни... Бар, бир джукъ джетдир, башым чачылады,—деди Соппакъ.

— Ах, тюкен ачылмагъанды, алкъын эртдеди,—деб, Нюрджан кьоркъа-кьоркъа джууаб этди.

— Мен сёлеш демейме. Ма муну да ал да, дженгил джет,—деб, буршу болгъан беш сомлукъну узатды.

— Ий, ачыуланма, бир сорайым, тюнене чындай алыргъа тилегенимде, «капегим джокъду» деб, ант этген шой эдинг да, бу ачханы къайдан табдынг?!

— Ол сени ишинг тюлдю! Аны кьой да дженгил бар,—деди Соппакъ. Нюрджанны бети тюрленди. Орудукъгъа хыны къараб, не эсе да айтыргъа башлаб, дагъыда кьолун силкиб, юйден чыккъанлай:—Эй, сениге айтама да, бригадирге тюбе да ауругъанымы айт, мен ишге бараллыкъ тюлме. Машинаны ачхычын да ала бар, анда джюрютюрюк табылыр, -- деди.

— Ай, насыбсыз сен, ичгенинг, юйюнге капек келтир-мегенинг азды деб, энди элни аллында айланган адам ланы да алдабмы тебрегенсе?! Таб, мени да ётюрюкчю этерге башлагъанса...

— Энди уа не айтырыкъса?! Эркишини бетине къараб, алай даулаша тургъан, сен къаллай тиширыуса? Адамгъа бет керекди,—деб, Соппакъ тамагъы бла сёлешди.

— Андан тюз сёз ёмюрюнгде айтхан болмазса,—деб, Нюрджан чыгъыб кетди.

Бир заманда Нюрджан шышаны келтириб столгъа

салды. Сабийин кийиндириб, кьойнуна кьысыб, яслиге элтиб, солууун кючден ала кьайтды.

— Ары бла бери джортуб айланма да, берлик эсенг, бер шхууур, кюнорта болуб келеди, кьремисе! — деди Соппакъ джуургъанны тюбюнден.

— Да сора орунга кириб нек тураса?... шхууур этерге джетимегеними кьрмеймисе, таб, хазыр этиб берсем да, орунда ашарыкь болмазса... Тур ёрге, мен дерслериме ашыгъама, беш кьолум болмаз да мени,—деб джанына джетиб селешеди. Соппакъ неле эсе да айтыб мурулдады. Сора келегин кнерге кюреше:

— Кертда деб, энди бойнубузгъа миниб кьалдыңг да... Сени джауунг да тиширыуну оноуна кьарасын!... Огъай, бизге оноу керекди!—деди. Ньурджан, сёзюн ангылаталмазлыгъын таныб, джарты-кьурту бишген мьре-зесин табакъ бла столгъа салды.

— Сеннге айтама да, кенчекге итиу урмай кетиб кьалырса,—деб, Соппакъ биягъы джуургъанны юсюне тартды.

— Дерслериме кечиге турама, аны ангылаймыса?

— Бек ариу ангылайма. Алай а, сен тургъанлай, юйге кимни чакъырайым!... Ансы, алай ийнан, итиу ургъан огъай эсенг, былай тегерегиме урчукъча айланыб турлукъланы да табайым,— деди Соппакъ...

ДЖЕЛМАУУЗ

Кюнню кёзю ташайгъанлай, мен тамблагъы дерслеге хазырланыргъа китабны ачыб, столну джанына олтурдум.

— Бала, былай келчи кьатыма. Дерслени чыракъ

джанса окъурса. Кел, сѣлешдирме,—деб, кѣксюл билезингиң билегинне чырмаб, урчукъ ийире тургъан къарт анам мени чакъырды.

— Амма, ана тилден сау эки бетин азбар этерикме,—деб башымы алыргъа кюрешдим. Алай а амма мен айтханнга тынгыларыкъмыды!... Урчукъну башын бегите, мени таба айланыб, къашын-башын тюйдю. Қъоймазлыгъын таныб, къатына бардым.

— Ма, келдим. Айт, не дей эдинг, амма?—деб, онгсунмагъанымы билдире, шиндикчикге олтурдум.

— Эй, балам, дерслени билринги, тенглеринги арасында атынг айтылырын мен суймеймеми? Баласыны тюзелирин излемеген ким болур? Алай а «уллу айтханны этмеген—уллаймаз» дейдиле, меннге тынгылай тур, суйюб айтама. Мен кѣбню кѣргенме, аллай бир биле да болурма. Сиз бу дуниядан сора джукъ билмейсиз. Мен ол дуниягъа, керти барыр джерибизге сагъыш этеме,—деди, терен ахсына.—Атангы, анангы разы эт, джууабчы болмай, адамлагъа аманлыкъ билме, не зауукъгъа тюшсенг да, уллу кѣллю болма. Мен сеннге керекли затланы айтама, — деб амма, урчукъну тобугъуна салыб, къаты бургъанлай, халы, аны ауурлугъун кѣлтюралмай, юзюлюб, урчукъ джерге тюшдю. Эрлай алыб, къолуна тутурдум.

— Амма, айт, мен ашыгъама,—дедим. Ол кѣрген тюшлерин, сейир джомакъла айтады. Атасына, анасына тынгыламаучулагъа «джетген» ахрат азабланы тизеди. Анга тынгыласам, зират кѣпюрден, къыл джыланладаң къоркъгъандан кече джукълаялмай, талай кере уянама.

— Амма, айт, джуддузла кюндюз къайры кетедиле? Кече нек джылтырайдыла?—деб сордум.

— Алада бизни ишибиз джокъду. Аланы аллаху та-

гъала муслиманнга насыбха бергенди,—деди, урчукдан эки кёзюн алмагъанлай.

— Сора, ай бир тёб-тёгерек, бир тауусулургъа джетиб нек болады?

Амманы бети тюрленди. Меннге джити къараб:

— Аны оноуу сеннге джетибми къалды? Аны къайгысын не этесе! Ма, сенича бир уялмазын анасы суугъа ийгенди. Ол, суу агъачы бла челеклери бойнунда тургъанлай, айны къудуретине сейирсиннирге къалгъанды. «Болгъанны кюмюш суугъа алдырыб, бир джерде тохтамай, бу къайры кетиб барады? Кеси да не затды?...» дегенлей, аллаху тагъала, аны ауузун тыяр ючюн, элтиб, айгъа сюеб къойгъанды. Ма, чыкъ да къарачы, челеклерин, суу агъачы бойнунда, къыз сюелиб, сир къатыб турмай эсе,—деди амма. Ол кюннге дерн айны кёрмегенча, чабыб чыкъдым.

— Сен, а къыз, не батырса, ашхам къарангыда къыз сабий кеси джангыз эшикге чыкъмайды, аны адам эштмесин... бери къайт,—деб ызымдан кычырды.

Толгъан ай огъартын келген булутлагъа кириб, болгъан мутхузланды. Аны ачыкъгъа чыгъарын ашыгъыб сакълайма. Хоншубуз мени эшик аллында эслеб, къатыма келди.

— Татлыхан юйде эсе, сени эшик аллына къалай ийгенди кесинги?—деб башын булгъады. Юйде болгъанын айтханымда, узун-узун атлаб, эшикге джетди. Ачхынчы, бери айланыб, меннге не эсе да айтыргъа мурат этди. Алай а сокъураннган болур эди, джукъ айтмай, юйге кирди.

Ай джюзюб, къара булутланы ичинден чыгъыб, болгъаннга жарыгъын тёкдю. Огъары джаныбызда тик къабыргъада нарат чегетни, аны башында джылтырай тургъан кюртлени эследим. Узакъ болмай, къанатлыны

джырлагъан тауушу ачыкъ эшти.ди. Чыммакъ тегерек айны тюз ортасында амма айтхан кыызгъа ушаш, бир мутхуз келеккени эследим. Джазыкъчыкъ, ол сыйдам айда сир къатыб къалай тура болур,—деб джазыкъсындым. Сагъышлана, къоркъаракъ болуб, юйге абын-сюрюн эте кирдим. Арадан ийыкъ да озгъунчу радио, га зетле сейир хапар келтирди.

— Амма, энди уа не айтаса? — деб махтаныб сордум.

— Не затха, къурурукъ? Сэзюнгию айыртыб селешалмаймыса, 4-чю классда окъугъан кыыз,—деб, меннге ачыулана башлагъанын танытды.

— Бизникиле ишлеген станция айны тегерегин аулаб, биз кермеген джаныны суратын алыб къайтханды,—дедим.

— Кет, ассы! Сенден сора аны айтханы ауузу тартышсын, огъесе!... Сиз мени шашдырыгъа тебрегенсиз. Джаратхан аллах кечсин сизни бу гюнах сэзлеригизни... Окъууну, билимни хайырын билмеген ким барды... Алай а аланы аллах джердеги инсанлагъа джаратханды. Со ра кекде, джулдузлада бизни небиз къалгъанды? Не керекди?... «Айны ол джанына барыбмы»—дейсе... Ма былай тиллениб энгда бир къыйынлыкъ келтирирге башлагъандыла. Джаратхан аллах кеси кечсин,—деб амма асыры къыйналгъандан не этерге билмей, башын булгъады. Джылары тыгъылыб селешгенин эштгенимде, айтханыма сокъурандым. Аны къан тамырлары таныла тургъан къатангы къоллары къалтырай эдиле. Аууб къалыргъамы башлады деб, эсим кетди. Алай а, школгъа баргъанымда, сабийле да, устазла да айны хапарындан сора джукъну юсюнден селешмей эдиле. Газетледе айны ол джаныны акъсыл-къара, уллу къолан суратын ышарыб, уллу келлю болуб, бир-бирине кергюзе эдиле. «Мени аммамдан джумушакъ. огъурлу, андан акъыллы

джокъду, сора бары ийнанган керти затха нек тынгыларгъа суймейди?»—деб, дерследе да анга сейирсинемс.

Дагъыда бир талай замандан: «Бизни станция учуб барыб, айгъа акъырын гюшгенди»,—деб джазылды. Айны ташлы, чуңгурлу сыртында сюелиб тургъан станцияны сураты басмаланыб чыкъды. Аны хапарын аммагъа къоркъмай ким айтады... Алай а, школдан ашыгъыб келиб, ачыб, газетни джайдым. Атам, анам да къошда малдадыла. Амма ол юйде шеждеге ийилгенин кёргенимде, акъырын чыкъдым да кетдим.

Кюн батаргъа къысыла, дерсле эсиме тюшюб, юйге къайтдым. Амма, шиндикни юсюне олтрууб, биягъы урчукъну бурады. Къарайма да, газетни кёрмейме. Ол а сезген болур, эки кезюн менден алмайды. Мен да билмегенча этиб, не къююр ичин, не джастыкъ тюбюн къоймай болгъанны къотарама. Амма меннге айланыб:

— Зули, бала, нек къазаса орунну башны да? Не излейсе?—деб, урушургъа хазыр болуб тургъан ауаз бла сорду.

— Да, ма былайда... Немем къалгъан эди... энди аны,—деб, тилим чалыб, ауузума сёз тюшмей, башымы кёлтюрюрге къоркъуб мангылайым бла къарадым.

— Ненг къалгъан эди? Тилинги нек чайнайса? Сен джашыргъанлыкъгъа, сени къарын аурууунгу мен бек арну билеме. Ол суратны мени аллыма «уахтысыз ёлюр» дебми салгъан эдинг, бети къуругъан бетсиз? —деб, къолундан тюшюрмеучю урчукъун, толу халысы бла, мени таба шуулдатды. Урчукъ баш, сылджыраб келиб, стол юсюнде сауутлагъа тийгенлей, мияла кесекле зыңгырдадыла. Эки стакан бла мияла табакъ умур-чумур болуб, юй тюбюн толтурдула. Амма, асыры къыйналгъандан, башын булгъаб, мияла ууалгъанланы хотасыны этегине джыя тебregenлей, мен бирчигин да къоймай алыб, юй

артында эски челекге кыйдум. Андан сора айны, джуду-
дузланы юслеринден селешуню тохтатдык. Айхай, ала-
лай сейир хапарны юде эм суйген адамынга айтмай да
кыалай чыдагъын... Газетле, адамла айгъа учаргъа ха-
зырланадыла, деб билдирдиле. 16 июлда уа ючеулен
айгъа учуб кетдиле, деб билдирдиле. 22 июлда эртден-
бла 10 сагъатда адамланы айгъа тюшгенлери керюн-
нюкдю, деб билдирдиле. Аммагъа джукъ да айтмай, те-
левизорну кырууб, стол джанына олтурдум. Энди амма-
ны кыалай кыаратайым!

— Аммачыгъым, билемисе, бююн бир сейир затны
кёргюзюрюкдюле,— дедим.

— Хо, бир да. Кюн сайын да айтадыла алай.

— Огъай, амма, былай бир олтур, бизни элибизни
кёргюзюрюкдюле.

— Ий, кыызчыкъ, джюз ишим бар эди, бир кыадал-
санг, сёз ангыламайса,— деб, онгсунмай кыатымда таян-
чакъ шиндикге олтурду. Бир кесекден акъ кийимли адам
ауангы кабинадан чыгъыб, басхышчыкыла бла кыоркыа
тюшюб, джангы джюрюй башлагъан сабийча, аягъын
узатды, дагъыда бир аягъын салды, кенг-кенг атлаб теб-
реди.

— Ий, кыызчыкъ, юсюнде ол тюрлю кийими неди? —
деб сорду амма. Скафандр болгъанын айтдым. Биягъы
кабинадан энтда биреулен чыгъыб, андан таукелирек
атлаб тюшдю. Экиси да, сокъмакылары таныла, джю-
рюб барадыла.

— Кыызчыкъ, была недиле, мен кермеген, кыуджур
джерле?

— Амма, айны юсюдю. Ала айда барадыла.

— Оу, мен хариб, кертими айтаса? Сора джелмаууз
ашаб кыоймай, аланы ары кыалай ийди? Джутуучу

джелмаууз къайдады? Челеклери бла тургъан кыыз а? — деб, амма сейирсиниб гузаба-гузаба сорду.

— Амма, аланы хапарларын айтыучу сенсе, сен биле болурса. Мен сеннге сорайым, деб тура эдим, — дедим.

— Къой, джаным, къой! Мен энди бир джукъ да билмейме. Сиз мени шашдыргъа тебрегенсиз, — деб, амма бетин сылай къобуб кетди.

КЪЫЛЫЧХАН

«Чарлагъан шкок тюз урур» — деселе, сейирсиниучен эдим. Чарлай эсе аны бир кыыуу, бузугъу болур. Сора ол тюз къалай урлукъду... Алай а джашауда кърмез затынг джокъду.

— Аны нек айтханлыгъынгды, алан? — деб Бекмырза сейирсиниб сорду.

— Да алай бош. Эсиме тюшгенинде, эслемей айтыб нйдим.

— Джашау, менден джашыргъан сёзюнг а болмаучан эди. Шо бир айт, — деб кыысы.

Бир къадалса, Бекмырзадан сора башынгымы алалыкъса... не этерик эдим, айтдыргъынчы къоймады. Окъууну бошаб, Москвадан къайтханлайыма тылпыуу-уму алыргъа да къоймай, агроном этиб, тау тубюне бир элге джибердиле. Ишим бла иги шагърей болгъунчу, контордан узакъ бармай акъ къанджалбаш юйден чыгъыучу кыызчыкъга кёзюм илинди. Кийими да, бетчиги да, атлагъаны да, адам былай болсун дерча, суююмлю эди. Балта саблача, джассы эшмелери сырт узунун джаба эдиле.

Къундузну къанатындан къара чачын адамлагъа кёргюзюрге излегенча, къач сууукъла тюшгенлеринде да джаулукъ кыысмай эди.

Ненча тюбесе да, мени сынаб къарагъанымы эслеб, эки уурту, къан къуйгъанча, къызара эдиле. Ол мени тынчылыгъымы алды. Не олтуруб, не туруб болмай тебредим. Тенглерим огъай эсенг, хоншу, тийре да сездиле.

— Джашым, джаным, ауругъанынг болурму? Бетинг кетиб, къалай эсе да бир уллу къайгъысы болгъанча, эс ташлаб тураса деб, анам кёл ашаб, не табханчыгъын да алдыма салады. Алай а не келсин, зор бла кюрешсем да тамадагъымдан эндиралмайма.

Къызчыкъны аты Болду болгъанын, былтыр элде орта школну бошагъанын билдим.

Бир кюн толу суу челеклери бла алдыма чыкъды да къалды. Джунчуб, башын бир джанына буруб, джанлаб тебрегенлей, кеси-кесиме кёл этдим:

— Болду — деб кёзюне къарадым. Неден сёз башларгъа билмей, мурукку этдим.

— Не дейсе? Мен ашыгъама, — деб башын энишге ийди.

— Къайдан келесе? — дедим, ауузума ёзге сёз тюшмей.

— Тау артындан! — деди Болду, кюллюгюн тыялмай. Табсыз сорууума кесим да уялдым. Сора бираз эс джы-йыб:

— Болду, окъургъа бараман хапарынг бар эди, ол кертимиди? — дедим.

Къыз кёзюме къараб:

— Ол сеннге неге керекди? — деб джууаб этди.

— Аны тюз айтаса, алай болса да?

— Джашау, окъугъаным кесиме боллукъду. Ишге джарашырыкъма, — деди Болду.

— Къайда? Къаллай ишге?

— Юсуфну фермасында. Анда эки тенг къызым да ишлейдиле. Ала ючюн барама.

— Ала болмасала, барлыкъ тюлмю эдинг?

Болду суйюмлю ышарды, джууаб а этмедн.

Кюн-кюнден илеше, бир-бирибизни биле, кесим келе-
чилик айтырча болдум.

— Анамдан эркинликсиз бир да атларыкъ тюлме.
Анам бламы ойнайса?!... Ол мени сау суюгими къой-
маз...— деди кыыз.

— Болду, ол сабийликден чыгъарча уа болгъанса,—
дегенимде сёзю магъанасын терсине ангылады дейме,
бети тюрлениб:

— Ол сени ишинг тюлдю,— деди, алай а биягъылай
джумушаб, бетине нюр урду. Хар тюбеген ачыу этерге
излегенча:

— Алан, тоюнга къачан келебиз? — деб джашау бер-
мейди. Мен таныгъандан, Болдуну уллу огъайы джокъ-
ду. Ол себебден, фермагъа барыргъа мен джюз тюрлю
сылтау таба эдим. Анда ишлеген джашла, кыызла да,
мени кёргенлей, ышарыб:

— Биягъы сен келдингми? — деб къуш-муш этиб теб-
реселе, Болду алагъа онгсунмай къарай эди. Сора кете
тебресем, къатыма келиб, джукъ да айталмай, бир та-
лайны турур.

— Энди уа къачан келирсе?... Аллынга къарата, ох
дейсе,— деб терен ахсыныб, ызына бурулуб тебресе, кюн-
лени созулуб баргъанларына анга эслетмей ахсынама.

Бир кюн Болду ийнекни тюбюне чёгюб, тамышдыра
тургъанлай, къатында сюелдим. Уятны-хаятны да таш-
лаб:

— Болду, мени ызынгдан айландыргъанынг болду.
Болджалны арты къачан боллукъду? — деб кысыдым.

— Биле тургъанлай сораса, Джашау,— деб, бюсю-
реусюз джууаб этди.

— Нени билеме?

— Анамдан эркинлик болмай, бир да атларыкъ тюлме.

— Келечиле иейим. Айт, кимни ийсем, таб болур? Болду сагъышланды. Кёзю къайры эсе да чыракъ кетиб, сютню джерге сауа тургъанын эследим.

— Болду, былай эсе саууунг, бюгюн челекни толтурлукъ тюлсе,— дедим, Асыры бек уялгъандан, аны мангылайына чирчик-чирчик тер урду.

— Неге кюдюресе кесинги, ол сени терслигинди,— деб, Болду кёмюклениген сютню челекни белинден ёрге урдурду.

— Ол да алай болсун, Къылычханнга кимни иейим,— дедим.

— Ол кишини сёзюн къулакъгъа аллыкъ тюлдю. Мен аны халисин бек ариу билеме. Болмаз къалса, кесинге маджал тынгыларыкъды. Не этерик эсенг да, кесинг таукел этиб барлыкъса,— деди Болду.

— Кесим? Къалай!. «Къызынгы тилей келгенме»,— деб, анам кибик къатынны аллына барыб, кёзюне къараб, кесимден келечилик къалай айтайым... Эшта... эшта... Ол болмазлыкъ затды. Халкъда джюрюмеген адетни мен къалай башлайым? Адамла, хоншу, тийре мени бетиме тюркюрмезлеми... Аны тенглерим эшитген къыйынлыкъдан аллах сакъласын... Башымы ёрге тутдурлукъ тюлдюлс. «Ахрат азабдан дуняа намыс уллу» деб эштмегенмисе?..

Мен Болдудан къалсам, джарыкъ кюнюм батханча боллукъду. Дуняада мени бир насыб ишаным бар эсе, ол Болдуду. Болду ючюн мен отха, суугъа кирирге да хазырма. Алай а анасына келечилик айталлыкъма десем, алдарыкъма, деб терен сагъышха кириб тургъанлайыма, Болду, челекни толтуруб, ёрге къобду.

— Джашау, нек салпыландынг? — дей, сютюн элтиб филиягагъа къотарды.

— Сен мени хыликке эте тураса. «Бар да анамдан кесинг ауузунг бла тиле, ёзге мадар джокъду», — дейсе... Аны адам эшитмесин, ол бедишлик затды, — дедим. Болду уа:

— Ол сени ишингди, суйгенингча эт, — деб, не айтырыгъыма да тынгыламай, бурулуб кетди.

Биягъы мени сагъыш басды. Болдуну чыкдан атла-талмазлыгъымы таныдым. Не бу къайгъыны къоюб олтурлукъма неда таукел этиб, Болдуну анасына барыб, ауузум бла кесимден келечилик айтырыкъма... Не этерге билмей, арсар болуб, сау ийыкъны айландым. Не келсин, ёзге мадар табалмадым.

Бир кече сагъыш бла, кёз къысалмай, тангымы атдырдым. Джукъу эсиртди дей эдим, къалай эсе да таукел бола башладым.

«Не боллукъду, байрым. Ичгичилигимими кёргенди... туюшгениними кёргенди!... Нек къоркъама быллай бир... Мени башымамы урлукъду. Не этери да «Къызымы бермейме» дерик болур. Ол заманда да бир оноу болур, бир мадар чыгъар», — деб, кеси-кесиме кёл этиб, аякъларымы зор бла атлатыб, джолгъа чыкъдым.

Юйлери аяларына джетгинчи мени башыма келмеген къайгъы къалмады. Алай а не этерикме... Мадарымы тауусханма. Къылычхан эки къолун джыйырыкъ мор хотасыны туюне салыб, келе тургъанлай, тюз ююне тюртюлдюм да къалдым.

Къылычхан бир джаны бла джанлаб тебregenлей:

— Айыб этмегиз къайры барасыз? — дедим.

— Сенге андан не керекди? Ишиме барама, — деб кёлтюререк джууаб этди.

— Да, огъай, джукъ керекди деб айтханылыгъым

тюдю, алай кесигиз бек ару билесиз...— деб айтыб кыюлмай джунчугъанымы таныб:

— Нени билеме? Мен джукъ да билмейме, айт бери не айтырыкъ эсенг да,— деди Къылычхан. Эртденден ингирге дери джер къазыб турсам да, алай терлемез эдим... Къолджаулугъум бла мангылайыма узала:

— Кечигиз, мени теллигимми... Айтмаз сёзюмю айтыргъа башлагъанма. Сүйюб келмегенме, ийнан, мадарымы тауусуб келгенме... Болду бла мени тилегибиз уллуду, унасагъыз? — деб, бир уллу туз мешокну юсюмден атханча, дженгиллендим. Къылычханни бети къызара келиб, акъ учхунча, агъарды. Къашларын туююб, кирпичлерин къысха-къысха къакъды. Сора мени таба ашыгъыш атлады:

Не тилейсиз менден?

— Кёб зат тилейбиз.

— Неди, айт бери? Мени къолумдан келликмиди?

— Келликди. Къылычхан, ийнан, келликди.

— Неди, айт бери,— деб ашыкъдырды. Ауузумдан сёзюм кючден чыгъа:

— Эркинлик — дедим.

— Не затха?

— Юй болургъа,— деб, джунчуб, бир джаныма бурлудум. Къылычхан сагъайыб:

— Кимге? — деди.

Асыры джунчугъандан кёзюне къараялма:

— Болду бла манга,— дедим. Ол сагъатда джерни тешиги болса, кириб кетерча болдум. Къылычхан ышара тебregenча этиб, сора эки кёзюм джандырды.

— Къалай дединг? — деб, юсюме джаныб къалырча, тамагъы бла сорду.

— Болду бла манга бир юй болургъа эркинлик бер дейме,— дедим.

— Ах, мен джарлы, келиб, кеси ауузу бла мени кызымы тилейди... Тоба... тоба... Ахырзаманны джууукъ-лашханын андан да билсегиз а!..

— Бетсиз! аллахы чамландыраса!.. Къораб кет былайдан! Насыбынг алай болсун, бу болумунг бла, сенге не кыыз керекди?!.. Джюз джетген кызым болса, босагъангдан джангыз бирин атлатмазма, бети болмагъан бетсиз... Ташая кир мени кѣзюмден!...— деди Кылычхан, асыры тебгенден, джылары тыгъылыб.

Аягъым басханны кѣзюм танымай, юйге джыйылдым. Мени насыбыма, юйде киши джокъ. Орундукъгъа таяныб сагъышланыб тургъанлайыма, эшик къагъылды. Ачсам, хоншубуз Къанитат. Джюрегими сѣнгдюралмай, хапарымы айтдым.

— Чырт да къайгъырма. Мен амал юретейим: Кылычханны башына акъыл салыргъа керекди. Сен чырт да джукъ айтма. Мен аны кесим бойнума алама. Кылычханны хоншуларыны Сурат деб бир ушагъыулу кызычыкълары барды. «Джашау аны келтире айланады»,— дейим да хапар чыгъарайым. Аны эшитгенлей, Кылычхан кызын кеси тилеб бермесе, бурнуму джырдырма,— деди Къанитат.

Джангы хапар элге окъ атылгъанча джайылды. Болду ийнаныб, меннге гурушха къагъыт ийди. Джууаб этмедим.

Бир кюн сабан ызлагъа къарай баргъанлайыма, Кылычхан аллыма чыкъды.

— А джаш, тас болуб къаласа да, бир кѣрюннген да этмей...— деди. Алай а мен джууаб къайтармадым.

— Тоба, Джашау, ол кюн сени джанынга тийгенме. Джаш адамны мыдах этгеннме бююн да къыйналама,

Сен да, эришгенча, экинчи бир джокъламадынг...— деди.

— Да къоркъутуб, джанымы алгъан эдинг, сора къалай джокъларыкъ эдим...— дедим.

— Иги джаш, джолда кеси аллына табылгъан къыз болмайды. Мен сени сынар ючюн айтхан эсем а?.. Аланы барын да нек сандырайса десенг, гюнах менде къалырын суймейме, огъайым болмагъанын билдирирге сюеме, ансы Болдугъа келечиле келир ючюн а къалмайдыла, бала,— деди Ол меннге огъурлу кёрюндю. Джунчугъандан не айтыргъа билмей, аллыма атлаб, къолун тутдум.

— Энди адам нерге керекмеми? — дегенимде:

— Ёзге къалай умут эте эдинг?! Алай а ишни битгеннге сана,— деб, адам кёрмесин деген къоркъууда, терк ташайды.

Хапарымы тынгылаб тургъан Бекмурза ышарды. Сора:

— Да не болдугъуз да? — деб сорду.

— Да не боллукъ эдик, джашайбыз бирге, — дегенимде, Бекмурза, сабийча, къууаныб:

— Огъай, сен да насыбы тутхан адамса. Қылычханны джууаш этгенсе. Разылыгъын анасы кеси ауузу бла айтса, ёзге не излейсе,— деб, башын булгъады.

АТА СЫРЫ БАЛАДА

Қъара сууукъ адамланы ууртларын, бурунларын къызартханды. Элчиле кёкге къараб, башларын булгъайдыла. Булут кёрюнмейди. Қыш къар кесин кюсетсе, джаз битим асыры тегдем болмагъанын ала биледиле.

— Джюк машина эл тюкенни аллына келиб тохтады. Ичинден кьоян бёркю, узунджаякъ, джыллыгы келген шофер чыгыб, адамлагъа кёз джетдире, тюкеннге кирди. Джан хурджунундан бочхасын чыгъара:

— Алан, Мустафа, бнягы сен бир адамлыкъ эт,— деб буршуланган бешсомлукъну узатды.

Тюкенчи джууаб этгинчи, къатыпланы бири:

— А джаш, сабыр эт, ананг кибиб къатынланы, джукъ да айтмай, сюелиб тургъанларын кёрмеймисе?.. Эркишиледе бу намыс деген зат былай эрек болуб нек къалды...— деб ахсынды.

— Мен ашыкъгъан этеме. Заманым джокъду, ангылай эсегиз!... Эшик аллында машинаны сакълаб тургъанын кёремисиз, — деб, аллына силкниб, ачхасын башлары бла узатыб, аланы эшитмегенча кирпик какъмай тюкенчиге къарады.

— Ашыгъа эсенг, не керекди, айт, Салым? — деб сорду тюкенчи.

— Ачханы ары бир ал. нек къоркъдунг быллай бир.

Тюкенчи, онгсунмай алыб, бюклениб джуммакъ болгъан бешсомлукъну тюзетиб бир кесекни тынгылаб:

— Айт энди, адамланы сакълаб тургъанларын кёре шойсе да, — деди.

— Ай, юйюнге, ол быягъыланы бирин бери узат да къой, соруу ала турма да!

— «Биягъыланы» дегенинг?..

— Сен а, джик-джиги бла айтмасанг, сёз айырмайса... Бир акъбаш, къалгъанына да бир къызыл бер — деди шофер. Къатынла джукъ айталмасала да, бетлери тюрлениб, башларын булгъадыла.

Тюкенчи эки шишаны узатыб:

— Ма, быланы да ал да къора! — деб сатыучу къайгъылы болду.

Салым, эки хурджунун да кёбдюрюб, машинасына олтурду. Олсагъатдан джашчыгъы чабыб джетди:

— Атам, Хамит сакълаб турады. Чакъыр да кел деб ийгенди, — деди.

— Джаншама да, мин. Ойнай турмагъанымы кёре шойсе да. Мен да джанымы кьолума алгъанча айланама. Къуш болубму учарыкъма, — деди Салым. Джашчыкъ минди. Мешина арты бла бара-барыб, уллу джолгъа чыгъыб, кёз туурадан ташайды.

Салым, арбазына келиб, юйге ашыгъыш кирди. Хамитни столну джанында олтуруб газетге къараб тургъанын кёрюб:

— Алан, кёбмю сакълатдым? — деди.

— Огъай-огъай, мен да бусагъатда киргенме. Оллахий, Салым, кесинг айтмасанг бюгюн туугъан кюнюнг болгъанын билмей къалыргъа башлагъан эдим, — деб Хамит, габрасыны хурджунундан пил суюк саблы джилтырауукъ джюлгючню чыгъарыб, столгъа салды. Сора уллу кёллю болуб, башын кёлтюрюб:

— Салым, сени кибик тенгимден джанымы да аярыкъ тюлме! — деб, беш джулдузлу омакъ шишаны столгъа урду.

— Мычымай келирме деген эди. Къайда къалды ананг? Сеннге сорама да, Мухтар? — деб, Салым сауутла къайгъылы болду. Аргы юйге кириб, дерслерин этерге башлагъан Мухтарчыкъ эрлай къобуб, ата-сыны аллына келди.

— Атам, чакъырыб келейимми? — деб хазыр болгъанын танытханында, Салым сагъышланды. Юй бийчеси аракъыны кёрсе, сёз чыгъарыучусун эсине тюшюрюб, ол асыры кызмады.

— Хата джокъду ол да келир. Бизни аллыбызгъа

бир джукъ салчы. Ауузланырча болгъанбыз, — деди Салым.

Мухтарчыкъ сауут шкафны табхаларын къаза кетиб, бишген ногъана бла эки тилкем бышлакъны алтын суугъа алыннган мияла табакъ бла алларына салды. Салым бла Хамит бир-бири кѣлюне къалай джетерге билмей, ёмюрде айтмаучу омакъ сѣзлерин айтыб сѣлешдиле.

— Шо, ол иги атангы джаны ючюн былай къатыма олтур да бир къал. Ай, юйюнге мен хан къонакъмамы, былай кемсиз этме.

— Хамит, къарнашчыгъым, хапла сени олтанымга джетмейдиле. Сен келсенг, бу юйге къууат, нюр келеди. Ахрат дегенлери керти эсе къуру мени ючюн огъуна сен сормай джандетге барырса, — деб джюлгючюн ача, столну джанына чѣкдю. Шишаны башын ачыб, эки стаканны беллеринден оздурду. Хамит джашчыкъны ол юйге кириб баргъанын эслеб:

— Мухтар, къайсы классда окъуйса? — деб сорду.

— Алтынчыда, — деб, джашчыкъ бери бурулду.

— Да мазаллы болгъанса да! Бюгюн атангы туугъан кюнюдю. Салым мени эм суйген адамларымыз бириди. Ол да, менича, мешна джюрютеди. Бизни кишиге сукъланыр джерибиз джокъду. Сен шишалагъа алай хыны къарама. Башына бѣрк кийген эркиши болуб, муну сынамагъан джокъду. Алчы былай къолунга, атангы саулугъу ючюн бир тартайыкъ. Ол сау болуб, сен мугурлукъ кѣрлюк тюлсе, — деди. Хамит да, Салым да ёрге къобуб стаканланы бир-бирине джетдириб зынгырдатдыла. Мухтар баш энишге къараб сирелди.

— Мухтар, атангы ёрге туруб тургъанын кѣреми-се?! — Бу джолдан сора ауузунга салмазса. Ал, меннге быллай бир джалындырма, — деди Хамит.

— Сора дерслерим а?.. — деб джашчыкъ не эсе да сылтаун айта тебregenлей, ичерге кесин тыялмай те-сукъа эте тургъан Салым кыб-кызыл кызарыб:

— Ал ары! Сени адамгъа санаб берсе, башынгмы кё-беди?.. Елмеге эдинг... Стакан джартыдан... Бу ёлюр от-му болгъанды сеннге... Ишленмеген!.. — деб джашын ий-лыкъдырыб, тамагъы бла сёлешди. Мухтарны кёзлерине джыламукъ урду. Джууаб этерге къоркъуб, къалтырай тургъан къолун стаканига узатды. Стакандан аллай бир нек джийиргенгенин ангылаялмай, атасы:

— Къаллай бирни сакълатырыкъса?.. Муну Хамитни хатерин эт да ал, бу джолдан сора уа, мен сау болуб, аны къатына барлыкъ тюлсе,—дегенинде, Мухтар эрни-не джетдириб, ызына салыргъа мурат этди. Алай а къа-раб тургъан джити кёзлени кёргенинде, къоймазлыкълар-ын таныб, джётел эте, чачая, стаканны башы-тюбюне айландырды.

Эшик ачылыб, Мухтарны анасы уллу корзинка бла алмала, къозла, киш-миш алыб юйге кирди.

— Оу, мен хариб, табхан сабийинг бла бирге олту-руб ичеми тураса?!.. Муну да кесингча этиб къояргъамы айланаса? Устазлагъа не айтыб бетинги кёргюзюрюк-се?! — деб, корзинкасын юйню тюбюне атыб, ачудан не этерге билмей, джашчыкъны билегинден тутуб, аргъы юйге кирди.

Салымлары къонакълы юйдюле. Танышлары, джуу-укълары, тамадалары келсе, Салым «айыб» алмаз ючюн, ненча шиша алыргъа да кыызгъанчылыкъ этмейди. Мух-тарчыкъ энди стаканига джийиргенмей къарарча бол-гъанды.

Салым эки кере да ишинден кысталгъанды. Алай болса да экинчи аузуна алмазгъа ант этиб, ийнандыр-гъаны себепли, биягъы машинада ишлейди. Ол хар ийых

кюн сайын тенглерин джыйыб келиб, ала бла кечени арасына дери олтурады. Тартынмай сёлеширча болгъандан сора тенглери Мухтарчыкыны юлюшсюз кьоймайдыла. Аны тигимге илешдиргендиле. Атасы, джолоучулукъда болуб, Мухтарны анасы школгъа талай кере чакъырылгъанды.

— Биз анга иш этдирмейбиз. «Дерслерими этеме» деб, юйге кириб, кюнортадан ингирге башын ёрге кёлтюрмей турады... Къайдам, бу окъууда нек асхаб башлагъанды, билмейме,—деб анасы кыйналыб къайтады, этер мадар а табмайды.

Бараз кюн устаз ауруб школгъа келмеди. Қласда абадан джашла джукъ айтмай чыгыб кетдиле. Тёртеулен болуб, тереклени ичи бла суу ызына эниб баргъанлай, директор алларына чыгыб:

— Къайры барасыз? Дерсле бошалгъан болмазла да? — деб, джашланы аякъларындан башларына дери сынады. Мухтарны джан хурджуну тыкъ болгъанын эслеб, къатына келиб:

— Хурджунунгда нег барды?—деб сорду. Джашны бети тюрлениб, тили бюлдюрге этгенин таныб, директор ишекли болду. Узалыб къолу бла тутса—шиша.

Сакъалы агъара башлагъан директор ол кюн огъуна аны атасын школгъа чакъыртды.

— Салым, джашынг джоулгъанды. Қысталыргъа джетиб турады. Школда окъуй тургъан сабий аракъыгъа къалай юренеди?—деб кёлтюртуб, джашны атасына, сюдде соруу алгъанча, хыны къарады.

— Ийнан, хапарым джокъду. Баласыны аман болурун суйген ата кёргенмисе?! Кертти алай эсе, мен аны сау сюегин кьоярыкъ тюлме, — деди Салым.

— Энди, Салым, сен аны аузуна аракъы тийиб кёрмегенмисе?

Салым бир кесек мурукку этиб, сейирсиингенча:

— Сен да, кертда дегеннге, туура алай кенделен салыб тохтама. Бир кыуанчда аны тилине тиймегенди деб кыалай айтайым...

— Да сора, сау кыалыкы, аны айт да кыойсанг а... «Ата сыры балада» дегендиле. Иш тереннге кетгенди. Мухтар энди не аракыны кыойсун, алай тюл эсе халы школну кыояргыа джетгенди,— деб, директор терен ахсынды.

АНЗОРЧУКЪНУ УСУ

Эски джыл седирей келиб, аягына чыгыргыа башлады. Бюгече Наурузну тенглери кыонакыгыа келликдиле. Науруз кыара костюмун тешиб, кийим такыгычыча илиндирди. Келегини джагыасын бошлаб, Узун-Кыолдан келген джашил нызычыкыны тюз юйюню арасында орнатыргыа кюрешди. Нызычыкыны тебен джапында кыуу бутакларын уругыа балта табмады. Джашчыгын Анзорчукыну хоншулагыа чабдырды. Не келсин, шахарда киши балта тутмайды, кыайдан табсын.

— Науруз, сагыатынга бир кыарачы, адамларынг келиб кыаладыла. Аны кыой да меннге болуш, — деди юй бийчеси Хаджат.

— Неге болушурукыма сора мен? — деб, Науруз мангылайын джууб келген терин кыол джаулугыу бла сюрте, хыны кыарады.

— Шхууургыа. Мен джетишалмайма.

— Тохта, ышанынга кыарайма да, меннге тылы басдырыр муратынг болур дейме?..

— Меннге тылы къачан басыучан эдинг, омураулары ур, эт салама, — деди Хаджат.

— Нызычыкъны тюбюн джонаргъа балта табмай тургъанымы кърмеймисе? — деб атасы сёзге къызыб баргъанын эслеб, Анзорчукъ:

— Атам, мен балта табайым, сен дженгил битдирирсе да? — деди.

— Таб. Бусагъатдан нызыны орнатыб, джасаб къояйыкъ, — деб джарыкъ сёлешди атасы.

Анзорчукъ чабханлай кетди. Ол энди бир джылдан школгъа барлыкъды. Харифлени толу танымагъанлыкъгъа, атасындан атын джазаргъа юренгенди.

Къараб-къарагъынчы балтаны келтириб, атасына узатды. Науруз, сёлешмегенлей, нызычыкъны джарашдырды, аны ёрге къайырылыб ёсген назик бутакъчыкъларын джашил ийнечикле джабдыла.

— Энди оюнчакъларыны бери чыгъар, — деди Науруз.

— Къайдадыла?

— Орундукъну тюбюне къарачы. Табакъда эдиле

Анзорчукъ орундукъну тѳбюне ташайды. Эрлай акъ боялгъан мазалы табакъны суйреб, ичинде мияла оюнчакъларын жыгъырдата, чыкъды.

Ичинден мурулдаб, нени эсе да джырлай, Науруз нызычыкъны башындан аягъына дери джасады. Аны тѳпесинде къыб-къызыл бешмюйюш джулдуз накъут-налмазча джанады, аны тюбюнде джумушакъ тюлключюкле, кюмюшча джылтырагъан къоянчыкъла, джасанма къызчыкъ, кѳгюрчюнчюкле, кѳзню алдагъан, сейирлик мынчакъла, сагъатчыкъла, алмала, кертмеле, маймулчукъла, таб, добар мамурашчыкъла, ойнарлары келгенча, Анзорчукъгъа къарайдыла. Ол да аладан кѳзюн алмайды.

— Да мен ишими тындырдым, — деб, Науруз ол юй-

ге киргенлей, Хаджат келиб, нызычыккыны тюбюнден башына дери сынаб къарады. Сора джашын къууандырыргъа суйюб:

— Сени огъесе, адам джангы джылгъа нызыны сора былаймы джасайды... — деб, хиликке этгенча, мангылайы бла къарады. — Мен не зат алгъанма Анзорчукгъа, билемисиз? Ма, муну кёремисе?

Хаджат, шкафны башындан 24 тюрлю лампачыгъы болгъан тизиуню алыб Наурузгъа узатды.

Науруз аны кёргенинде, ышарыб:

— Была къайдан чыкъдыла? — деди.

— Табханма.

— Табханынгы мен да кёреме. Къайдан алдынг дсйме.

— Мен аны ууакъ-туйек сатхан тюкенден алгъанлы ай да болады. Тиз энди, кеч этиб къояргъа башлагъанса.

Анзорчукъ, эки кёзчюгюн джандырыб, ышаргъанын тьялмай къарайды.

Науруз шиндикге миниб, ашыкыгъандан, биягъышлай тери бара, лампочкаланы нызыны белине юч кере айландырыб чырмады. Олсагъатдан кызыл, джашил мор, кёк чыракъчыкъла, инджилеча, кёз алдай джаныб, нызычыкыгъа джан салдыла.

Ингир болду. Кёрдюнг, энди джукълатайыкъ, ансы чыракъчыкъла джана-джана бошалаыб къаллыкыдыла, — деб, Науруз джукълатды. Олсагъатдан эшик къагъылды. Анзорчукъ чабыб ачса, къонакъла. Наурузну юч тенги юй бийчелери бла олтурургъа келдиле.

— Мени чыракъларым да бардыла. Бусагъат кёргюзейим? — деб, Анзорчукъ чабыб джандырды. Хаджат сауут-саба къайгылы болду. Науруз къобуб, юйню уллу чырагъын джандырды.

— Анзорчукъ шипдикге миниб, юйню уллу чырагъын джукълатды. Къарангыда Хаджат сауутланы кърмей, джашына хыны этиб, джандырды.

Къонакъла аны эслеб, бир-бири ауузуну чаба:

— Къой, не боллукъду джукълатсын. Таб, алай ариу болады, ойнасын, — дедиле.

— Аллыгъызгъа ашарыкъ салайым, ансы къарангыда мен джунчугъан этеме, — деб, Хаджат сслеше тургъанлай, биягъы Анзор чыракъны джукълатды.

— Энди къарачыгъыз, къалай ариу джанадыла. Ма, къремисиз. Буз Акка уа бутакъланы тюбюндеди, сизге таша болады. Ёрге турсагъыз кърлюксюз, — деди Анзорчукъ.

Науруз габырасын къаблаб, къашын-башын туйюб: «Нек телиленесе? — деб, чыракъны джандырды. Анзорчукъ джукълатыргъа атасындан къоркъуб, ёрге къолундан келмей, барыб нызыны бир бутагъында тагъылыб тургъан эки мияла гинджини ууатды.

— Джаш, нек усунг тутханды?... Къонакъланы кърмеймисе? — деди анасы ачууланганын билдирмезге кюреше.

— Кърмейме, ала да мени кърселе уа?.. — деб джыламсырады.

— Тюз айтады Анзор, — деб, къонакъла туруб юйню чырагъын джукълатдыла. Нызычыкъ юйге иор салды.

ТЕМИРЖАН

Кёкден тамчы таммагъанлы эки ай болуб келеди. Чилле, кесини кишилигин танытыргъа излегенча, къыздырыб ийиреди.

Татлыхан гардош бачхасына суу салыб, кюн да батхынчы юйге кирди. Аякъларын джуууб, хотасын тешиб, барыб табчаннга таянды. Ол терен сагъышха кириб тургъанлай, Туугъан келди.

— Биягъы сен сыртынгдан тюшюбмю тураса? — деб, ол терезе тюбюнде къагъытланы къазды. Татлыхан джууаб этерге ашыкъмады. Эртденли къайда эсе да айланыб келген эрине разы болмагъанын билдириге излеб, башын кѣлтюрюб да къарамады.

— Мен сени бла сѣлеше шойма да, огъесе эшитмеймисе? Джангы хапар бармыды? — деб, алгъындан эсе джумушакъ ауаз бла сорду.

Татлыхан башын эриниб булгъады. Сора джюрегиндегин айтмай чыдааялмай:

— Эртденли бери мен бачха бла кюрешеме, сен да юйден эрек боллуб, эки мыйыгъынгы буруб айланаса. Уяла, ийлыгъа да билмейсе.

— Не затха уялтырыкъса мени?! Сенден сора, эшта, бачхасына суу салгъанмы барды. Мени ючюнмю сала-са? — деб Туугъан сѣзге къызыб тебрегенлей, юй бийчеси терен ахсынды. Эриниб къобуб, шхууур къайгъыгъа киргенин билдире, сауутлагъа узалды. Дагъыда кѣлю хош болмай, бери айланыб:

— Бачха ючюн сѣлешеди деб кѣлюнге келмесин, мен эртде къыйынлыма, кесими, сени ишинги да этерге кюрешеме. Мени къыйнагъан ол тюлдю, — деб, Татлыхан биягъынлай ахсынды.

— Сора неди да?

— Джокъмуду бизни ѳзге къайгъыбыз?! Джангыз къызынг юйюнге къысталыб келгенин унутуб бошагъанмыса? Насыблы сен... Сенинча бир тынч джюрек табсам, сатыб алыр эдим.

Туугъан баш энишге къарады, сора бир кесекден:

— Мен не этейим, айт? Мадарсызбыз, этер къарыу-убуз джокъду. Келген эсе, турсун юйюнде, — деди. Темирджан былагъа эки джылны ичинде пенча кере келечн ийиб, аман сагъатлы болуб айланнганын Татлыхан эсине тюшореди. Не аякъ тиреб кюрешдиле эсе да, джангыз кызыларын Байдыматны Темирджандан тыялмадыла.

— Атасы, эгечи, къарнашы джокъ, джангыз анасы Дуппушну башындан аягъына дери гинджича кийиндирейим, — деб, Татлыхан арт кёзюуде разылыгъын кызына кеси билдирди. Джангыз кызы бла джангыз джаш бир-бирине эртдеден бери термилиб, тюбеген эдиле. Бир джылны, алгъышда айтырча, сют уюгъанча, ариу джашадыла. Экинчи джыл хоншу-тийре кымтым эте башладыла.

— Ах, келинчигинге сёзюм джокъду, ёзге, сабийи болмагъан юй куйген тыбыргъа, битмеген терекге ушайды...

— Ах, джангыз джашынг — кёз чырагъынг, аны къутукъ башы бла къалыб кетергеми тебрегенди... — деб Дуппушну къабындырыргъа, тамызыкъ болургъа кюрешгенле аз тюлдюле. Дуппуш — баш иеси болмай, ёксюз асырагъан къарангы тиширыу — алагъа къулакъ ийгенди, айтханларына кёлу бла тутханча ийнаннганды. Джашына айтханын этдиралмазлыгъын таныгъанында, кёкюрегин кёргюзюб:

— Туугъанны къуубаш кызын юйюмден къоратма-санг, ма быладан ичген сютюнг харамды! — дегенди.

Темирджан агроном болуб ишлегенли тёртюнчю джылы барады. Билими, сабырлыгъы болгъан джашды. Ол Байдыматсыз аузуна суу уртламагъанды. Элде болса, кюнортагъа дери чыдамай, Байдыматны барыб кёре эди. Къысхача, Темирджанны Байдыматсыз джашауу джокъ

эди. Алай а, сюлпюгюр чалкыны да болады бир кылауу, Темирджан сёзге асыры кзулакъ ийнучюдю.

— Байдыматны кетермесенг, юйден мен кетеме, — деб, джашны анасы аягъындан алгъанды. Хоншудан тийреден тартыннгандан Темирджан, анасын кетермез ючюн, джан бла тёнгекча джашагъан Байдыматны кыстагъанды. Огъай, тюзюн айтсакъ, кыстамагъанды, аны тыяргъа мадар табмагъанды. Бюгюн, бюгече да Темирджан орамда адамлагъа андан хапар соргъанлай, иш этиб, аны кёрюрге дыгаласда айланады. Алай а анасын къалай тюшюндюрюрге билмейди. Байдымат эл школда сабийлени окъутады. Аны мыдахлыгъын къайсы да эслейди. Темирджандан айырылгъанын джанындан айырылгъаннга санайды. Алай а не этсин... Мынга салыннган айыбны къалай кетерсин, не бла джуусун... «Айыбы» уа неди десегиз, къаратонду.

Туугъан терезе тюбюнде излеген къагъытын табханында, Татлыханнга сёз нёгер болургъа излемеди.

— Бу къагъытны Советге элтирге керекме, — деб, Туугъан ашыгъыш чыгъа тебрегенлей, кызы Байдымат юйге кирди. Атасы да къайтды. Ючюсю да, бир-бирлерине кёз джетдире, сёлешмегенлей олтурдула.

— Къызчыкъ, ырыслагъан этеме, башынгы кёлтюрмей, юйюнде ёлюсю болгъанча, быллай бир нек тыхсыса? Дунияда — юйюне къайтхан кыыз джангыз сенмисе?! Билимингеми керекди, санынга, бутунгамы керекди?! Сукъланнган сеннге сукъланады.

— Анам, къойчугъуз бу сёзню... Мен аны къайгъылы тюлме. Юйде сиз джашау бермейсиз, эшикге чыкъсам, орам хапардан башымы алалмайма. Дженгилде окъуу башланлыкъды. Дерслериме хазырланыб тебрерге заман джетгенди. Быйыл химиядан абадан класслада окъутурукъма, — деди Байдымат.

Анасы аны джюрегин басаргъа излесе да, сѣзню джукълатыб къоялмады.

— Ий, къызчыкъ, бир айтайым, орамдагыланы да не ишлери барды, ауузларың нек тыймайдыла?.. Огъесе сени чибнлетиргеми излейдиле?

— Анам, мен ала къозур джашлыкъдан чыкъгъанма. Алай а кимни ауузуна бушдукъ этерикме... Адамны сѣзюң этмеселе, ашагъанлары ичлерине джукъмагъанла кѣбдюле. Бюгюң туб орам бла келе тургъанлайыма, эки къатын аллыма чыкъгъандыла да, кюнашхы бергенме. Қолларың тутуб, кетиб тебрегенимде, бир-бирине айланыб:

— Ий, джанынга болайым, Байдымат, джаныңгы къыйнама, ит итлигин этеди,— деди. Былай бутларым къыйылыб, алайда олтуруб къалырча болдум.

— Аны нек айтханлыгъыңды.— деб соргъанымда:

— Да айтыб нек айтама, къайың ананг Солтан-Муратны къызына сѣз тауусуб келгенди, байрым кюн келтиредиле, деб барады...

Байдымат тыгъылыб, сѣлешалмай, кѣзлерин эслетмезге кюрешиб, дженгини къыйыры бла сюртдю.

Туугъан терен ахсыныб, ёрге къобду.

— Энди, сен, Дулпуш улуну унутуб боша. Эшитдирме аны атын меннге! Элни джыйыб келсе да, тамбла аны ючюң тюргеге кирлик эсем да, аны арбазгъа да къоярыкъ тюлме. Бир кере къысталгъандан сора, аны атын сагъыңсанг, сен да телесе. Адам бираз башың кѣлтюрюрге керекди...

Байдымат атасыны сѣзлерин огъурмады.

— Атам, мен кюн сайың бир сѣз эшитеме... Айхай, мен терслигим, айыбым бар эсе, айтсынла, «туз ашагъан суу ичеди», тѣзерме. Терслигим болмагъанлай, артыкъ сѣзню эшитмегенча этиб къоялмайса,— деб, ол

джюрегин инджитген затланы ачыкъларгъа изледи. Алай а атасындан, анасындан да анга мадар чыкъмаз-тыгъын билгени себебли, сёзю тохтатыр джанындан болду.

Арадан ийыкъ да кетгинчи Темирджан, школну арбазына киргенлей, директорну эследи.

— Салам алейкум, Махмут! — деб, ол директоргъа къолун узатды.

— Мен сени кибиклени саламларын алмайма, аны билемисе сен?

— Махмут, нек айтаса алай?...— деб, Темирджан къайгъылы болуб сорду.

— Аны билгенинг кибик къарнынг ауругъа эди!...

— Алай болса да, бир айтчы...

— Темирджан! Школда билимине, халисине, адамлыгъына, таб, сыфатына ким да сукъланнган Байдыматха не сылтау табыб къайтардын? Сен билими болгъан, ангылагъан адамса да, аны ючюн ачыулана турама ансы, сени ишинги...— деб Махмут, айтханына сокъуранганча, ауазын тюрлендириб, кечмеклик тилеген халда сёлешди.

Темирджан сабыр атлай:

— Мен анга айыб салмагъанма,— деди.

— Сора юйюне нек къайтаргъанса да?

Темирджан, бу соруугъа джуаб этмез муратда, тынгылаб, талай кере атлады. Сора Махмутну къараб тургъанын эслеп:

— Кесине айыб табмайма... Сен айтханла бары да гюздюле,— деди.

— Сора несине табаса да?

— Билемисе, Махмут, адам кесине джетмессе, кесини

юсюнде сынамаса, биллик тюлдю... Алгъышда да «тукъум-джукъ бол», деб тилейдиле.

— «Сабийи боллукъ тюлдю» дейсе, тюзю ангылагъанма, Темирджан?

— Да алайды кертиси да.

Экиси да бир-бирине къараб, сёз айтмай тынгылашдыла.

— Сен Байдыматны, айтханынгча, алай сие эсенг, тюзюн билиб бошамагъанлай, къалай суууб къалдыңг?.. Терслик сени кесингде эсе уа? Не уа сиз юй болгъанлы эки джылдан оза башлагъанды. Тогъуз, он джылны сакълайдыла. Сюймеклигинг сай болур эди, ансы аны ючюн керти эркиши къатынын къоймайды.

— Махмут, мен аны ючюн юйюмю чачарыкъ тюлме. Чырт да сабийсиз чыдылмасакъ, атасы, анасы болмагъан ёксюз сабий да табарыкъбыз. Байдыматны джюреги кемсиз къыйналады деб эшитеме. Муну алландыралсам, анамы дженгерге мурат этеме. Ол заманда да анамы хатеринден чыгъалмай, тынгылаб къойгъан эдим,— деб. Темирджан школгъа Байдыматны излей келгенин айтды.

Экиси да тюбешиб, школну тереклерини тюбюнде къёб ушакъ этедиле. Темирджан кечмеклик тиледи. Ол кече Байдымат джукъламай тангын атдырды. «Биягъы сылтауну сагъынныкъ болурла... Ол юсюмден кетмезлик къыйынлыкъ эсе уа...» — деб, джюрегин ауур таш басханча, солуун кючден ала, ахсынды.

Темирджан анасы сайлагъан къызлагъа бурулуб да къарамайды. Аланы юсюнден сёз башланса, тынгыламай, бериб кетеди. Бир кюн джашы Байдыматха келечи ийиб, кеси да джалыныб, ызына келтире айланады деб эшитгенлей, Дуппуш Темирджанига ачууланыб:

— Неди сени бу хапарынг?... Мени къозуй болурламы деб, ийнанмай турама ансы, сени ма былай эл бедиш-

лик этиб кьоярыкъма. Мен да сени ючюн деб кюрешеме, сен да, хансдан ийис ангыламагъан туууарча, башынгы андан бери алалмайса... Тюзмюдю айтханлары, бурмай айт, деди. Темирджан артха-алгъа салмай:

— Тюздю, анам. Алай а аны юйге келтиресе деб, мени бешишлик эталлыкъ тюлсе,— деди.

— Тоба, этген огъай эсенг, былай халкъны юсюнге кьаратыб кьоярма!.. Кьозгъама мени...

— Анам, джюрегинги бош кыйнама. Бери келтирлик тюлме. Мени башха шахаргъа иедиле.

— Алай деген неди? Мен жарлы, мен хариб!?

— Анда бир совхозгъа агроном боллукъма.

— Бош айтма. Хо, насыбынг алай болсун, сени сакълаб турадыла дейди анда. Иги кьууан.

Бу сёзлени эшитгенлей Темирджан джанында кьагъытын кёргюздю.

— Ма, анам, чакъырмай эселе...

Дуппуш, джюрексиниб кесин тыялмай джылады. Бир кесекден эс джыйыб:

— Сора, муну кьайры элтириксе?! Мен таныгъан Татлыхан, Туугъан джангыз кызларын джерни этегине ийдирлик тюлдюле. Алай а, чырт да болмай эсенг, келтир, эртде кыйышлыма. Мен да кесинг ючюн деб кюрешеме ансы, аны меннге не хатасы барды? Бек тегерегиме айланыб тура эди,— деди, кёзлерин ууа, Дуппуш.

— Да мен да аны билиб, сени мыдах этерге излемейме. Атам а не айтырыкъды? Ол огъай демез,— деб Темирджан, кьууанч тыбырлы болуб, юйден чыкъды. Талай кюнден Дуппуш кеси барыб, келини алыб келди. Энди Дуппуш джашындан эсе Байдыматны бек джакълайды, сейирсиниб соргъаннга:

— Мени джюрегими Темирджандан эсе, бу дженгил ангылайды,— деб кьояды.

КЪЫЗЫЛ ГАЛСТУК

Азамат бюгюн танг жарыгъанлай къобду. Юсюне кийимлерин къаблаб, кюзгюню туурасына келиб сюелди. Чал ургъан сакъалын къолу бла сылаб, башын булгъады. Кёзлерин ууа, кёбюрде джюлгючюн алыргъа дыгалаз этди, алай а ачхычны табмады. Агъач орундукъну аякъ джанына барыб сюелди. Абидатны терен солуб, татлы джукълаб тургъанын кёргенинде, уятыргъа кёзю къыймай, талай бирни турду. Сора аргъы юйге кириб, гитче джашчыгъын уятыргъа таукел болду.

Джууургъанны къыйырын кёлтюрюб, къулагъына «Рашид»—деб шыбырдады. Ол несин да билмей хурулдайды.

— Джашчыкъ, санга айтама да, танг эртде атханды, тур!—деб, Азамат орундукъну аягъына олтурду, уллузыбыр къоллары бла Рашитни джангы джюлюннген башын сылады. Джашчыкъ аякъларын созду. Джукъусураб, эки къолун кериб, дагъыда башын джууургъан бла джабаргъа тебрегенлей, атасы:

— Школгъа кечигирге башлагъанса, къоб. «Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз»,—деди.

Рашид сескеклениб, эки кёзчюгюн джандырды.

— Заман болмайды. Энтда бир кесек джукълайым,—деб ол, башын джастыкъгъа салгъанлай, Азамат къобуб, радиону ёрге бурду. Джарыкъ, къууанч джырла къуюллуб, юйню ичин зангырдатдыла. Рашид тынгылай туруб, джууургъанны юсюнден атыб, секириб къобду.

— Бюгюн майды да! Мен унутуб тура эдим. Эртде барыргъа керекме, —деб, Рашид бет джууаргъа эшик аллына чыкъды. Радиону тауушуна Абидат да сагъайды.

— Ачхычны къайры салгъанса? Джюлгючню алыр-

гъа сен уянгынчы мадар табмай турама,—деб къатына ашыгъыш келди.

— Къуугъунга чабмай эсенг, танг атмай не гузабалыкъ барды!..

— Къошха барама.

— Къайры къошха?

— Дорбунлу къулакъда къой къошха.

— Сора нек? Анда сени сакълабмы турадыла?! — деб Абидат, хиликке халда кюлюмсюреб, кийимлерине узалды. Азаматны джюрегини учуннганы бетинден, кезлеринден танылады.

— Бюгече мени джыйылыугъа нек чакъыргъан эдиле деб тураса?! Къой къошха тамада этгендиле. «Малны чарпытмазса, аздырмазса, ажымлы этмезсе. Сеннге ышанабыз»—дегендиле.

Абидат, чепкенин юсюне къаблаб, не айтыргъа билмей, тили тутулгъанча болду.

— Энди барыб малчымы боллукъса?—деб, сейирсингенден эсе къууанганнга ушагъан ауаз бла сорду.

— Нек бармайма! Барлыкъма! Ёмюрюм да мен мал бла ёсгенме. Малгъа хар кимни да ийиб бармайдыла. Алагъа тилин алдыргъан да алай тынч иш тюлдю,—деди Азамат.

— Хы, энди махтаныб тебреме. Бир уллу къуллаукъчу болсанг, не этерик эдинг?! Алай болса да, сынар ючюн салгъан эселе уа, уллу кёллю болма,—деб кюбюрю ачыб, джюлгючню Азаматха узатды.—Эшта, сеннге койюнде олтурур кюн чыгъарыкъ болмаз.

Азамат джууаб этмедн. Сууукъ суу бла сапын кёмюк этиб, къабыргъада тагъылгъан тегерек кюзгюню аллына барыб, ёретинлей зыбыр сакъалын кырыб тебреди. Ол кюзгюден эки кезюн алмай, джити джюлгюч бла тюгюн

гымыш алдырды. Рашид китабланы джыйыб юйден чыкгыанын Азамат кюзгюде эследи.

— Сениге айтама да! Бияггы галстугун унутуб барады. Бери кьайтчы!—деб кычырды.

— Галстук ючюн да аллах айтхан болур эди, ашамай барады!—деб ызындан чабды. Джашына кьайгыргьандан Азамат сакъалын кьалай джюлюб бошагыанын билмеди.

— Мен ашарыкь тюлме. Мен кечикгенме,—деб Рашид, джыламсыраб, ашыгъады. Анасы уа аны билегинден тутуб, джибермей, юйге сюйреб кийирди. Азамат джан сагыатына кьараб: «Школгъа барыргъа энтда эки сагыатынг барды. Нек джанынгы аласа?! Ач кьарангылай барыб, сен не дерс билликсе?! Галстугунгу уа нек кьоюб кетгенлигингди?...—деди.

— Атам, унутуб бара эдим,—деб, анасыны кьолундан билегин ычхындырыб, орундуку кьулагында галстугун сермеб алыб, хурджунуна сукьду. Аны эслетатасы:

— Галстукну хурджунга ургъанынг не адетди? Бери чыгъар!—деб кьыджырады.

— Аны тагъа тургъунчу кечигирикме. Школда тагъарма.

Бу сёзлени кёлтюрмей, Азамат джашына кьараб, башын булгъады. Аны кьатына барыб:

— Сен галстукну не болгыанын билсимсе? Сен кесинг аны багыасы тюлсе!—деди.

— Билеме. Бизге аны хапарын школда айтхандыла.

— Да сора джюрюте нек билмейсе да! Мен аны бергенлеча болсам, сенден сыйырыб аллыкь эдим.

Атасы кёлю бла ачыуланнганын, ангылаб, Рашид галстукну хурджунундан чыгъарыб, печни кьатында шин-

дикге олтуруб, буршуларын да тюзетмегенлей, бойнуна тагъа башлады. Азамат хыны къараб:

— Итиу уруб, тюзетиб такъ,—деди. Абидат аны аллына хант салыб:

— Ауузлан, мен галстукну хазырлайым,—деб Азаматха айланды. Энди ашаргъа къой дегенча, башын булгъаб билдирди.

— Э-э-й, сизге асыры джумушакъдыла, асыры джалынадыла... Бизни сабий заманларыбызны уа бир билге эдигиз... Къызыл галстук ючюн мен эшитмеген не къалгъанды! Таб, таякъ да сынагъанма,—деди Азамат. Рашид толу къашыгъын ауузуна джетдиргенлей, бери айланды.

— Сора сен а не айланаса?!... Сен къачан пионер болгъанса?—деб, Абидат кесин тыялмай кюлдю.

Азамат баш энишге къараб, сабий джылларын, пионер болургъа термилгенин, атасын, анасын дженгалмай кюрешгенин кёзюне кёргюзюб, хапарын айтды.

— 1929-чу джыл мен онбирге кирген эдим. Алай а атам къошха джарашдырыб, школгъа иерге излемей эди. Бир кюн ол отуннга кетгенлей, къачыб элге келдим. Къарт анама келиб:

— Мен окъургъа келгенме,—дедим. Огъурлу амма мени мыдах этерге суймедди, алай а онгсунмагъанын кёзюнден-къашындан таныдым.

— Азамат, атанг билмей эсе, джюреги къыйналыр, ызынга бериб кетерми эдинг, бала!—деб джалынганча, меннге къараб ахсынды. Унамадым. Экинчи кюн огъуна хоншу сабийле бла школгъа бардым. Устаз, джыллыгъы келген сабыр адам, меннге кёб зат юретди, китабла, тетрадла да берди. Ай да турмай мени пионерге алыб, бойнума галстук такъдыла.

— Бу не зат болгъанын билемисе? Тюзлюкню кызыл байрагъыны джурунуду. Кызыл галстук Лениннге, къралгъа, халкъгъа тюз болургъа борч салады,—деди. Къууач тыбырлы болуб, кюнортагъа юйге келдим. Мени къараб кѣргенлей, къарт анамы къаны бузулду. Ол мени аллыма айран бла гырджын салыб, джюреги ушатмагъанын айта башлагъанлай, атам келди да къалды.

— Къошну, малны да атыб, аягъынг басханны кѣзюнг танымаймы айланаса?! Мен сени бусагъатдан орнунгу табдырайым!—деб керилди. Къарт атам арабызгъа кириб:

— Мынга тийсенг, ма быладан ичген сютюнг харамды!—деб, кѣкюрегин кѣргюздю. Атам, джукъ айтмай, анасына джити къарады. Бир кесекден бойнума кѣзю илиниб:

— Бу къууушханынг а неди?—деб, галстугумдан тартды. Мен да эки къолум бла кысыдым.

— Меникиди, Школда иги окъугъаным ючюн бергендиле,—дедим. Алай айтсам урушмазла деб тура эдим.

— Тоба, Азамат муну такъгъан аллахны унутады деб кѣбледен эшитеме. Бу кызыл джурунну бойнунга байлаб айланганын, не джашырыу, огъургъа санамайма. Алайсыз да бир тюзелмеген тукъумбуз, деб, керти бир уллу кыйынлыкъ болгъанча, мыдахланыб сѣлешди.

— Бери теш дейме да мен!—деб, атам галстукдан тартыб силкиндирди. Мен да къадалыб джибермедим.

— Муну меннге бергендиле. Мен муну тешерик тюлме. Кесимикиди!—деб, асыры ачудан джыладым. Атам тартыб, къолумдан алалмай эки джаягъымы отча кызылдырды. Ийнанамысыз, кѣзлерим джилтин кѣре эдиле. Неге сийирсине эдинг десегиз, ёмюрюнде ауузундан «ау-

руу болсун» деб сёзю чыкмагъан апам, къараб тургъан болмаса, атама джукъ айтмады.

— Бу бусхулну кызартыб, экинчи мени кёзюме кёрюнме, теринги кёбарлыкъма, — деб атама меннге кыджырагъынында, ол да анга эжну эгиб:

— Бала, аллахынгы-адамынгы таны, суюлюб айтама, — деди. Олсагъатда сёз кшошаргъа къоркъдум. Бираз сорукугъанларындан сора:

— Бу Ленини байрагъыны джурунуду. Бу тюзлюкню белгисиди. Мен муну тешерик болуб такъмагъанма, — деб, энтда къл джетдирмесиле, деген мурадда, артыма къарай, къачыб, юйден чыгъыб кетген эдим.

Энди уа кёресе.. Мен эсгертмесем, сен унутуб тебрен эдинг, — деб Азамат сагъатына къарады. Рашид, секириб кёбуб, кызыл галстукну бойнуна тагъыб, кёлу бла аны мюйюшлерин сылай:

— Атама, энди унутурукъ тюлме, — деб, сумкасын алыб, джюрегинде кёууанчын сыйындыралмай, ышара, школуна кетди.

«КЪАРА АЛТЫН»

Бююн ташкёмюрчюле айырылыб тири кымылдагъанча кёрюнедиле. Квартал бошалады. Ала берген сёзлерин ауузларына ашаргъа юренмегендиле. Сынаб къарасанг да, тинтиб сорсанг да, иште аланы бир-биринден айырмакълык кыйынды. Иш заманны джангыз бир такъыйкъасын бош иймей, такшёмюрчюле бет джарыкълы болургъа излейдиле.

Шахталада асыулу ташкёмюр ёзек тюртюлгенли уа. заман джетсе да, ишни кююб, башына чыгъаргъа кёз-лери кыймайды.

Эртден бла ишлеген кяуумуну кёзюю джетди. Башында къачхы кюнню къарыусуз таякълары уллу къаданган ташкёмюрню мазаллы гыртларын кёзню алдарча джылтыратадыла.

Алайда сюелиб, сагъыш басыб тургъан, орта бойлу, кенг джауорунлу джашны бары да эследиле. Аны джаны къара костюмуна, акъ къарча кёлегине, джылтырауукъ галстугуна, артына таралгъан къара чачына къараб, джыллыгъы келиб, чал ура башлагъан Сергей Петрович ышарды:

— Джашла, бу джигит бизге келе болурму? Бир ажымсыз ишибизни гузаба болгъанын, ашыкгъаныбызны сезиб, болушургъа келе турады, — деб, нёгерлерине къарады.

— Хы, бизге келгенин джапысы да айтыб турады. Ол шахтаны ичине тюшмез ючюн Минги Тауну башына да чыгъарыкъды.

— Э-эй, «джыгыра», алай кенгде нек тохтагъанса, кьоркъма да былай берлакгъа кел. Джууукъ этейик. Биз кьонакыны эшикте кьоймайбыз.

— Аланла, кертда, сиз оза тебрегенсиз. Ол сизге аууз джетдирмейди сора, сиз нек безийсиз?—деб алда баргъан ташкёмюрчю, аланы чамларын ушатмай, сёз кьошду.

Джаш, бир кесекни тынгылаб туруб, не джууаб этерге билмеди. Сора башын ёрге кёлтюрюб, таукел атлаб кьатларына келди.

— Меннге Иван Иванович керек эди, къайдады? Мен кёрмейме,—деб джаш ташкёмюрчюлени сынагъанча джиги къарады.

— Нек излейсе аны? Ол бизден конторгъа кириб къалды,—деди Сергей Петрович. Джаш, анга джууаб этмей, контор таба ашыгыб кетди.

Ишчиле бир-бирлерине къараб ышардыла.

— Аны нек келгенин мен айтайыммы? Газетге хапар джазаргъа келгенди. Шахтагъа кириб, ишни кёзю бла кёрюрге къоркъуб, бизни кесибиз бла сёлеширге тартыныб, Иван Ивановични аны ючюн излейди. Анга хапар сорлукъду. Ол орта школну бурунгу джыл бошагъанды. Институтха киреме деб, эки кере Киевге баргъанды. Экзамен берала болмаз, къайтады да келеди. Мындан алда газетде аны эки затчыгъын окъуб, сейир болгъан эдик. Аты да Мазанды.

— Сора анга эслеб сёлеширге керекди ансы, джанына тиер сёз айтсагъыз, тютюнюгюзню чыгъарыр,—деб ишчилени бири чам этгенинде, къалгъанла да анга сёз къоша, алайдан ташайдыла.

Иван Иванович къагъытларын джарашдырыб, конто-ну эшигин этиб чыкыгъанлай, аны эслеб:

— Меннгеми келе тураса, Мазан?—деб эшик юсюнде сорду.

— Сизге келеме, ол айтханымы юсюнден.

— Ишни юсюнден дей болурса? Алаймыды?..

— Алайды, Иван Иванович.

— Шахтаны не болгъанын алкъын сен билмейсе. Мен аны сеннге ангылатыргъа кюрешгенме. Сен, Мазан, иги сагъыш этгенмисе? Бир кере ичине киргенлей сен аны несин да билиб къоймагъанса.

— Этгенме,—деб Мазан таукел джууаб къайтарды.

— Джерни тубюнде ташкёмюр къазгъан ат юсюнде джел къакъдыра айланганча тюдю. Бизге ишлерге келген, бизни да, башын да алдамай, къарыууна, били-

мине кёре урунургъа керекди. Шахта ичгини, джалкъау-
ланы, хаулелени суймейди. Былайда ишлегенле тулпар-
ладыла, эринмеген, эрикмеген, бюгюлмеген тулпарла,
ангыладынгмы?—деб Иван Иванович джашны сынаб.
кёзюне къарады.

— Барын да билеме. Билмесем, келлик тюл эдим.
Къалгъанла ишлегенча, мен да кюреширикме,—деди
Мазан.

— Ибрагим бла Айшат не айтадыла? Ала унарыкъ-
мыдыла?

— Атам бла анаммы? Иван Иванович, ала мени
бойнумдадыла,—деб джаш толу базыб сёлешди.

— Аперим санга, мен ма былай таукел джуаб этген-
ни бек суюме,—деб ол джашны имбашындаң къагъыб,—
бар энди, хазырлан, баш кюн ишге келирсе. Аллынга
къарарыкъбыз,—деди Иван Иванович.

Сёз бериб кьойгъанын юйде атасы, анасы эшитселе,
не айтырыкъларына джолну джол узуну сагъыш басыб,
Мазан, къалай келгенин да билмегенлей, юйге джетди.
Арбазда джюк машинаны кёргенинде, атасы юйде бол-
гъанын билиб къууанды. Эшикни ачханлай, атасы да
анасы да стол джанында олтуруб, харбыз таракълагъа
джубача тургъанларын эследи.

— Ишге джарашыб келеме,—деди Мазан, Ибрагим
да Айшат да бир — бирлерине къараб, онгсуннганларын
билдиргенча ышардыла.

— Баш кюн ишге чыгъарыкъма. Анам, меннге кийим
хазырла, былай барыргъа боллукъ тюлме,—деб юсюнде-
гилени кёргюздю.

— Хы, хазырларбыз, баш кюннге дери да бир тур.
Хазырлаб нени хазырларыкъса... Былай барсанг да ки-
ши айыб этерик тюлдю. Таза схарла болгъанларын бил-

меймисе... бир да бу костюм бла сен огъай эсенг, сенден онглула да тартынмай джурюйдюле,—деди анасы.

— Къаллай ишге джарашханса, кертда деб, керексиз уллу къуллукъну алыргъа да керек тюлдю, сен алкъын джашса, баш болсун ансы, къуллукъла дагъыда табыла барырла,—деб, атасы разылыгъын танытды.

— Мени Иван Иванович алгъанды ишге.

— Да биз сени Иван Ивановичингими билебиз... Не ишге алгъанды? Къайда ишлериксе?—деб атасы хыныракъ сорду. Мазан айтыб къойса, къайгъы чыгъарча таныб:

—«Къара алтында»,—деди. Ибрагим да Айшат да бнягъынлай бир-бирлерине къарашыб, ангыламагъанлары билдирдиле.

— Алай дегенинг?—деб атасы джашыны кёзюне битди.

— Сора сиз энтда аны не болгъанын билмеймисиз?! Шахтада ишлерикме. Ташкёмюр къазарыкъма!—деб «эталлыгъыгъызны аямагъыз» дегенча, Мазан иги огъуна кёлтюртюб джууаб этди.

— Оу, санга къара талау тийсин огъесе! Къара алтынынг олмуду... Энди дуняда сайлаб табалгъан ишинг олму болду? Ай хариб сен, джазыкъ сен... Джер тюбюне кирмесенг, джер юсюнде сеннге иш къурудуму?...—деб анасы ачулана тургъан сагъатда, Ибрагим, мангылай тюбюнден къараб, терен ахсынды. Сора анасы сёзюм бошагъынчы сакъламай, аузуна чабды:

— Атангы джаны ючюн, бу затха джарыл да бир ёл... Халкъ ашатханны мен да ашатама, халкъ кийдиргенден эсе, ариу кийдиреме. Къолумдан келгенча, бир кюнню дерсин бёлмей окъутдум. Мынга не къан джауду!.. Къайда аман да бухгалтер, счетовод, тюкенчи, бри-

гадир болуб айланганларын барыбыз да кёре турабыз. Онунчуну бошамагъанла да бирер хайырлы кьуллукъда турадыла. Керек эсе, ма былай санаб кьолунга берейим.. Сен а сёзде кесинги кишиге тенг этмейсе, ишге джетгенинде, эшекни бузгъа тартханча болдунг да кьалдынг. Сау алты-джети сагъатны джерни тубюнде турлукъса, кюнню джарыгъын кёрлюк тюлсе... Къайсы къарачайлыланы кёргенсе сен ташкёмюр къазыб?... Айтчы. Ма мени огъуна ал да къара. Мен беш классдан сора окъумагъанма, алай а ташкёмюр къазмайма, машина джюрютеме. Сен а он классны бошагъанса. Халкъ кирген институтлагъа киралмагъанлы экинчи джылынг баарды... Ийлыгъыргъа сени бетинг джокъду, мен адамлагъа, тенглериме не айтыб бетимн кёргюзюрюкме?..

— «Шахтада ишлерге кёзю къарады да, тыялмадым»—де. Орта окъуулары болгъанла огъай эсенг, институтлагъа киралмагъанлы экинчи джылынг барады... Аланы адамлыкълары, деменгиликлери бизден башды. Ишлерине кёре, хакълары да игиди. Ала ташкёмюрню бурунча кьоллары бла къазадыла деб тура болурсуз. Шахтаны ичине кириб кёргенмисиз?.. Кюндюзча, ичи джарыкъды, кирсиз хауа ургъанлай турады, букъусу чачылмазча мадар ишлегендиле. Ташкёмюрню къазгъан да, ташыгъан да машинады. Мен кесим ичине тюшюб къарагъанма. Ишичле бла сёлешгенме.

— Тели джаш, сени джылынгда анда джангыз бир адам таба эсенг, сен керти айтаса,—деди анасы.

— Анам, мени джылымда кьаллай бир адам болгъанын билемисе? Мен тюшген шахтаны ишчилерини кёбюсю мени кибикидиле!

— Мен сени ташкёмюр къазаргъа ийиб, башымы дамыргъа кьоярыкъ тюлме,—деб кычырды атасы.

— Да сора аны ючюн сеннге ким айыб этерикди?

— Сен джукъ ангыламайса. «Ибрагимни джашы ташкёмюрчюдю»—деселе, мен бетими къайры сугъарыкьма?.. Джашыны иги болурун суймеген боламыды?

— Да ол алайды... алай а... бары да алимле болуб къалмайдыла. Сен мени атамса. Кёбню да кёргенсе, не-ни да билесе, алай а... Мени тенглерим «атанг кимди?» деб сорсала, мен «шоферду» деб тартынмай къалай айтама? «Устазды, врачды, инженерди, директорду» деб айтыргъа мен да сые эдим... Айхай, муратынгча болуб къалмакълыкъ тынч тюлдю,—деди Мазан. Атасы башын къымылдатыб сагъышланды. Ол, терен ахсыныб, папиросун къабындырыб, аузуна салды. Эси къайры эсе да сагъышха кетиб турганлай:

— Энди сора окъуунг тохтайд... Институт... Институт къайгъы бошалады, алаймыды? — деб сорду ол.

— Сора нек тохтайды! Мадар табсам, окъумай къаллыкъ тюлме, — деб, Мазан таукел сёлешди.

— Мен джолоучума, кетеме. Ма хазыр ананг, аны бла оноулаш, — деб Ибрагим башын алыб эшикге чыгъыб кетди. Мазан бираз кёл басды, ишден тыялмазлыкъларын билиб, таукел сёлешди.

— Анам, энди атам огъай демейди, сора сен чурум чыгъарлыкъ болмазса... Мен библиотекагъа ашыгъама, сёз битгенге саналдымы?

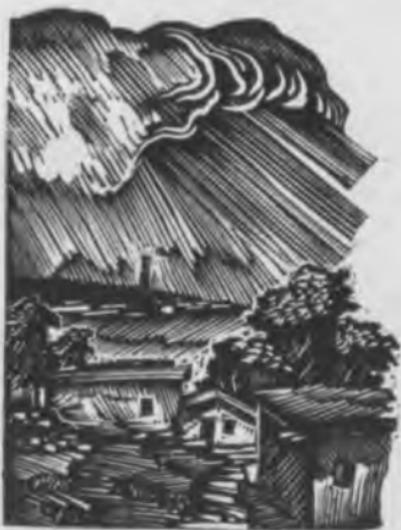
— Тоба-тоба, «чарлагъан шкок тюз урур» деб, атангы этиб баргъанына сейирсиниб турама. Адамны атасы джарашдыра эди ишге. Кесини уа джюз шагърейи, джюз танышы барды. Таш чартлата келди да башын алды да кетди...

— Джашым, сени менден бек киши сые болурму?! Алай а сени мен къолум бла джер тюбюне ишлерге бар деб ашыраллыкъ тюлме...

— Анам, хата джокъду. Аны ючюн къыйналма. Ишге мен кесим да барырма, сен андан къайтсам, урушмай тюбей тур, — деб, ышарыб юйден чыкъды.

Мазан биринчи айында ишден къайтса, алгъыпча ышармай эди. Ол келиб, ауузланыб, газетлеге, журналлагъа кез джетдириб, олсагъатдан таяныб къалыучан эди. Атасы, анасы суу къуйгъанча болуб тургъанлай, экинчи айында шахтаны парторганизациясыны секретары Иван Иванович Ибрагимовлагъа келиб: «Иги джаш ёсдюргенсиз. Мазан бизни къууандырыб башлагъанды да, сизни къууандырыргъа деб ийгендиле мени да. Аллында джунчугъан да этди, таб, сокъураныргъаamy башлагъанды деб тура эдик.

Нёгерлерин, кеси кибиклени кёргенинде, кюч кирди. Ишлерге къоюгъуз. Бизде ишлей тургъанлай, институтха кирсин. Биз къагъыт бердик», — дегенинде, Айшат тынгылаб. «Сау болугъуз», — деб, Иван Ивановични къолун тутду.

ТЮЗЛЮК КЮСЕЛГЕН ДЖУРТДА
(Джолоучуну хапарлары)

ТЮРКНЮ АРА ШАХАРЫНДА

25 сентябрны эртенди чууакъ эди. Самолет эки сагъат бла джарымгъа Москвадан Анкарагъа келтирди бизни. Самолет шахарны башына джетиб, сериуюн болду. Кенг джайылыб тегерек тюшген шахарны башы кып-кызыл керюнеди: бютеу юйлени бацлары кызыл кюшун бла джабылгъандыла. Шахарны тегереси алаша джалан сыртладыла. Анда-мында ууакъ кюгур къаяла, кекен терекчикле керюнедиле. Самолет тегерек айлана келиб, шахардан узакъ бармай, аэродромда тюшдю Тегерегибизде эки тюрк самолет бла талай солдатдан сора киши кермедик. Юч этажлы юйню, аны узун балконларындан бизге къараб тургъан къартланы, тиширыуланы, джаш адамланы кердюк. Джууукълашханыкъда, ала бизге къол булгъадыла. Сора къартланы бири: «Кавказдан келгенле, къарачайлыла бар эсегиз, кесигизни билдиригиз», — деб кычырды. Биз къолларыбызны ёрге кел-тюрдюк.

— Оу, мен хариб, Кавказдан келе турадыла, ий, эштемисиз! — деб, джыламсыраб, уллайгъан, къара чепкенли, къара джаулукълу тиширыу, алларындан гузаба атлаб, басхычладан тюшюб тебреди. Қалгъанла да аны ызындан тизилдиле. Биз ол юйге джетерге кёзлерин къол джаулукъла бла сюрте, мыллык агдыла. Ала бурун Къарачайдан кетгенлени туудукълары эдиле. Алайда аланы халларын кёрген кеси кесине ийнанныкъ тюл эди. Бир къауумлары асыры къозгъалгъандан сёлешалмай, эринлери къалтыраб, бетлерин джуууб келген джыламукълары дженгил-дженгил сюрте эдиле. Алайда полиция бизни чумаданларыбызны алыб, ичлерин къармаб, тинтиуюл этгенинде, бизни къаныбыз бузулду. Алай болса да, излеген затларын табмагъанларында, чумаданланы къайтардыла.

Автобус келиб, бизни сакълаб тургъанын айтдыла. Биз миниб, «Иени» деген къонакъ юйге бардыкъ. Тюрк тилде ол «джангы» деген сёздю. Алай а къонакъ юй шахарда эм эски юйлени бири эди. Ол шахарны арасындады. Аны иеси, хайыргъа къызыб, чачаргъа кёзю къыймай турад. Къараб-къарагъынчы аэродромда тюбеген къарачайлыла джетдиле. Къонакъ юйню ичи тыкъ болду. Ала Кония шахардан узакъ болмай Башюйюк деген къарачай элден келген эдиле. Кавказдан адамла келликлерин сезиб, мыллыкъ атхандыла. Ала келген элден Анкарагъа 280 километр барды.

Бизге кёб затны сордула:

— Сизде, Кавказда, кесини энчи юйю, малы болгъан адам бармыды?

— Бир ишде бирча ишлеген эки миллетден эки адамгъа тенг джал берилемиди?

— Дин тутханнга азаб салмай къоямыдыла?

— Сабийле аналарын-аталарын таниймыдыла?

— Туугъанлай, сабийлени анасындан айырыб, узакъ джары ийиб къоядыла дейдиле, ол кертимиди?

Дагъыда быллай, адамны сейирсиндирген соруула кѣб эдиле. Биз талай сагъатны, аууз сууубуз къуруб, ол затла ётюрюк хапарла болгъанларын айтдыкъ. Биздѣ юйдегилени къалай татлы джашагъанларын, тенгликни, тюзлюкню, окъууну, билимни ёсгенин айтсакъ, аллында, ийнанмай, бир-бирине къарай эдиле.

Анкара 1924 джылдан, Кемал Ататюркню буйругъу бла, сахар болуб башлагъанды. Бусагъатда ол 1 миллион 300 минг адам джашагъан, кенг орамлы, мийик юйлери болгъан, эндиги сахарды. Анда устазла хазырлагъан Ататюрк атлы институт барды. Къумач сокъгъаа, чындай кийим этген, ашарыкъ затла хазырлагъан фабрикала, темир эритген, юй керекле ишлеген заводла бардыла. Орамларында машина кѣбдю. Ала джоллада хатасыз, чарпыусуз джюрюрча тыйыншлы джорукъ джокъду. Мотору кючлю, шофѣру дюрген машинала алгъа чыгъыб кетедиле, аланы киши тыймайды. Ол себебден джоллада башы тюбюне айланыб тургъан машиналары кѣре эдик.

Орамлада джасанма кийинген, чайкалыб джюрюген омакъланы да кѣре эдик. Аланы ызындан умут этиб баргъан садакъачыланы да эслей эдик.

Он-онбеш этажлы мияладан джасалгъан, джылтырауукъ юйлени къатларында бир жанларына жанбаш болуб тургъан топракъбаш юйле бардыла.

Анкараны кюн батхан джанында нарат чегетли сыртха кенг асфальт джол чыгъады. Аны башында — Кемал Ататюркню мавзолейи. Ол чыммакъ мермер ташдан иш-

ленгенди. Аллында — төртгюл мермерден багъаналары. Ичинде алтын суугъа алынган кюмюш къабыр барды. Анда Ататюрк асыралгъанды. Кемал Ататюрк 1920—1938 джыллада Турциягъа башчылыкъ этгенди. 1935 джыл Турцияны атасы деген магъанада анга «Ататюрк» деб атагъандыла.

Тышындан келген джауланы къыстаб, къралны бирикдиргени ючюн, хоншула бла джарашыулукуну излегени ючюн, къралда аны сыйын кёредиле.

Алкын къарапгылыкъ уллуду. Элде төртджыллыкъ школну бошагъан сабийлеге андан ары да окъурча мадар къралны джанындан этилмейди. Андан ары окъуйбуз деселе, аталары-аналары ачха төлерге керекдиле. Шахарлада бешджыллыкъ школлада хакъсыз окъуйдула. Андан ары уа ачха төлерге керекди. Ол себебден институтлада, университетледе окъургъа аз адамы къолундан келеди. Элдеде хар джюз адамдан 86 адам окъуй, джаза билмейди, шахарчыладан — 56 адам. Школу болмагъан ууакъ элле кёбдюле. Саулай да къралда 77 минг эл, 20 джууукъ шахар барды. Джерини узунлугу—1600, кенглиги 550 километрди. Адамы 35 миллионду. Аллаи бир халкъы болгъан къралда 25 минг врач барды. Аланы 10 минги тыш къраллада ишлейди. Турцияны кюн чыкъгъан джанындагъы элдеде хар 15 минг адамгъа бир врач джетеди.

Врачла кеслерине ишлейдиле. Алай демеклик, джалны ауругъанладан аладыла. 25 областда врач, больница да джокъду. Къолдан келмегени себебли, ауругъанланы кёбюсю кесине къаратмайды.

Турцияда агъач, къанджал, таш тынч табылмайдыла. Ол себебден мекамла багъадыла. Къралны ара шахарында, аны төгерегинде да ишлене тургъан юйле бек

аздыла. Джалгъа берилген юйлени багъалары уллуду. Шахарлада бир юйдеги джашарыкъ юйню бир айгъа багъасы 5 джюзден 5 минг лирагъа джетеди. Къолу учхарала, хыйсабы болмагъанла, шахарны кыйырында шатырла къуруб, алада джашайдыла. Шахарлада 5-джыллыкъ школланы бошаб, андан ары окъургъа къарыуу джетмеген джашчыкъла машинала тохтаучу джерледе чурукъ сюртюочюле болуб ишлейдиле. Алагъа 10—12 джылдан кѳб болмагъанды.

— Анкараны, Конияны, дагъыда башха шахарланы тегерегинде бурун Кавказдан кѳчгенле кеслери элле болуб тюшгендиле. Биз аланы кѳрюрге, адамлары бла сѳлеширге суйгенибизни билдирдик. Бизге джол усталыкъ этген тюрк джашчыкъ Хасан, джити къараб.

— Къагъытда айтылгъан джолдан джанларгъа, кенге элlege барыргъа эркинлигигиз джокъду. Бизден эркинликсиз элге барабыз десегиз, 24 сагъатны ичинде къралдан къыстарыкъбыз, — деди. Юч кюнден аны орнуна башха джол уста келгенинде:

— Хасан бла сиз эслеб сѳлешдигизми? Аны агасы бютеу къралда полицияны тамадасы болгъанын билемисиз? — деди. Биз сейирсиндик. Тюркюле бизде джашаудан чыртда хапарсыздыла. Бизни айтханыбызгъа ийнаныб къалмай, къайтарыб сора эдиле. 1967 джыл Башюйюк элден Теберди шахаргъа Ибрагим Огъурлу деб къарачай къарт келген эди. Ол 1905 джыл бешикде сабий болуб кетгенди мындан. Бизде джашауну кѳзю бла кѳрюб, сау айны ана джууукъларында айланыб, ызына къайтхан эди. Ол анда Совет къралда джашауну хапарын айтханды.

— Къарачайлыланы ийнеклери, къойлары, юйлери, бачхалары барды, башларына эркиндиле, сабийлерин суйген школларында хакъсыз окъутадыла. Ауругъан-

нга, къартха да ахча бериледи, ишсизле джокъдула. Керти джандет излей эсенг, Совет Союзгъа бар, — дегенди ол. Андан сора аны атын телиге чыгъаргъандыла. Ол, кишини ийнандыралмагъанлай, былтыр ауушханды.

ТЮРКНЮ ДЖОЛЛАРЫНДА

Сентябрны арт кюнлеринде биз, Анкарадан чыгъыб, Афьон шахарны юсю бла Джерлеарасы тенгиз таба тебрдик. Турцияда анга «Акъ тенгиз» дейдиле. Анда-мында кегет терекле кёрюнген кенг ёзенде асфальг джол бла барабыз. Эки джаныбызда нарат чегетле, сыйдам сыргла кёрюнедиле. Ууакъ, мутхуз элчикле тюбейдиле. Автобусну терезелеринден къараб джылтырагъан, джамаулу шатырланы кёрюб, Хасан деген тюрк джашчыкъгъа:

— Былада чыганлыламы джашайдыла? — деб соргъаныкъда, аны бети кызарды.

— Огъай, алада юйю болмагъан тюркюле джашайдыла, — деди. Автобусда бизни джол устабыз тюркю анда адамланы джашауларындан, окъууларындан хапар сорлугъубузну суймей эди. Таулада, кюн бстледе къолан, талгъыр ийнекле, акъ мамукъ эчкиле джайылыб отлай тургъанларын кёре эдик.

Турция джерчилик, малчылыкъ бла кюрешген къралды. Алай болса да, мал бизни джолубузда аз кёрюне эди. Джерни кёбюсюн атла, ёгюзле, таб, эшекле бла да суре эдиле. Хыйсабы болгъан байланы тракторлары барды.

Эгей тенгизни джагъасына джууукълашханыкъда, бурунгу сейир къалалагъа тюбедик. Аланы хапарларын

айтыргъа тыйыншлыды. Биз анда биринчи кѳрген Памукъ къала эди. Тюркча памукъ деб мамукъгъа айтадыла. Ол ёзенде эртдеден бери да мамукъ битдиредиле. Шахарны атына алай атагъанлары да аны ючюндю. Алай а Памукъ къала деген шахарны мындан 2 минг джылны алгъа урумлула ишлегендиле. Кенг ёзенни кюн бет джанында, къотур къаялы сыртны тюбю сюремде къалынлыгъы юч метр болгъан мийик таш хуна барды, аны узунлугъу юч километрди. Шахарны тѳгереги бла ишленгенди хуна. Ол заманлада хунаны чачар кюч болмагъанды. Аны ичинде шахар ишленгендиле. Ишленгени саны 25 минг адам болгъанды. Мекамла сыйдам мермер ташладан ишленгендиле. Арасында талай минг адам олтурурча театр кѳрюнеди. Алайда алаша тытыр къаяланы эритиб, исси дарман суула чыгъадыла, курорт барды.

Бу къаланы XIII ёмюрде бурунгу тюркюле,— сельджукла чачхандыла. XVII ёмюрде уа уллу джер тебрениу аны къалгъан кесегин ойгъанды. Бусагъатда алайда адам джашамайды, туристлеге тюкенле бардыла. Тюкенлени кюндюз машинала бла келтириб, ингирде ызларына элтедиле.

— Къаланы бурунгу орнун джарашдырамысыз?— деб соргъаныкъда, джол устабыз:

— Турцияда, аллай къалаланы джарашдыргъан огъай, аланы санларын билген да кыйынды. Асыры кѳбюле,—деб джууаб этди.

Хунагъа салынган хар ташны ауурлугъу тонна джарым болады.

Тау джоллада джюрюген заманыбызда аллыбызгъа отун джюкленген тюеле, эшекле чыгъа эдиле. Эшеклеге отунну тауча къалаб баргъан гитче джашчыкъла да кѳрюне эдиле.

Алайдан 250 километри барыб, дунягъа айтылгъан Эфес къалагъа джетдик. Эки мийик сыртны арасында узунлугъу тогъуз километр болгъан таш къаланы кѳресе. Тѳгерегинде мийик, кенг хунасы барды. Хуна шахарны адамларын джауладан сакълагъанды. Шахарны урумлула 5 минг джылны мындан алгъа ишлегендиле. Аны сыйдам тѳртгюл ташла тѳшелген кенг, узун орамлары, 25 минг адам сыйынган театры болгъаны танылыб турадыла. I—II ѳмюрледе джер юсюнде эм иги, деменгили мекамла. Эфес шахарда болгъандыла. Шахарны джаудан сакъларча къалалыкъ да этгендиле. I ѳмюрню аллында римлиле хорлаб Эфесни алгъандыла, артда урумлула аны ызына сыйыргъандыла. XII ѳмюрде сельджукла, шахарны чачыб, адамларына халеклик салгъандыла.

Эфесде храмны ариулугъу, сейирлиги Мисирде пирамидаладан артха къалмайды. Эфесде мындан 5 минг джылны алгъа 100 минг адам джашагъанды. Ол кѳзюуде дуняда эм уллу библиотека анда болгъанды. Джертебрениуледен сора таш тѳбюнде табылгъан китабланы саны 100 минг болгъанды. Аланы барын Александрия шахаргъа элтгендиле.

Алайдан талай сагъатны барыб, Эгей тенгизни къыйыры сюремде айрымкан кѳрюнеди. Анда къанатлы кѳб болгъаны себебли, айрымканны атына «Къуш атасы» дейдиле. Алты этажлы мияла юй барды. Туристлеге ишленгенди, аты — «Атлантук». Биз аны бир залында Ата джуртубузну юсюнден джырланы джырладыкъ. Биргебизге баргъан чечен джазыучу Абдурахман улу Аубазарны туугъан кюню болгъаны себебли, кавказ тепсеулери болгъан пластинкаланы сокъдуруб, кесибиздеча той этдик. Тыш къраллы туристле, кавказ тойну биринчи кере кѳрселе да, бизнича

харс уругъа кюреше эдиле. Ууакъ миллетлени баш эркинлиги болмагъан Турцияда тюрлю-тюрлю миллетледен баргъан совет туристлени къарнашлыкълары барыбызны да кѣлюбюзню кѣлтюре эди.

Андан сора биз Дедим деген эски элге бардыкъ. Ол тау джердеди. Бурун уллу къала болгъанды. Алайда биз Аполлонну храмын кѣрдюк. Аны 6 минг джылны мындан алгъа урумлула ишлегендиле. Кѣб ъмюрню дуниягъа белгили къала болуб тургъанды. Аны театрыны аллында къара джылтырауукъ мермер ташдан 118 базыкъ багъанасы барды. Хар бирини мийклиги 25 метрди. Кюбюр окулары барды, аныча тѣртгюл ишленген мазаллы сыйдам джылтырауукъ ташла элни тюбю тенгли бир джерни ала эдиле.

Айтыуларындан бу шахарны да сельджукла чачхандыла. Къалгъан кесеги, джер тебрениб, XVIII ъмюрде оюлгъанды.

Эгей тенгизни бойнунда бурун джашагъан урумлула ташха уста, чемер, фахмулу адамла болгъандыла. Алай болса да, сельджукла, къатылыкъ этиб, хатер салмай, аланы чачыб, джер бла тенг этгендиле.

Аллай шахарла, къалала кѣбдюле. Адам улуну фахмулу чемерлиги быллай сейирлик затланы ишлегенликге, артыкълыкъ, джутлукъ, зарлыкъ аланы толусу бла эндиги адамла кѣюрча затларын кѣймагъанды. Анга сейирсингенликге, бюгюн да бир къауум къраллада шахарланы, музейлени, школаны мингле бла тюз адамларыны къыра тургъан империалистлени кѣребиз.

Биринчи октябрда биз нарат чегетле басхан тауланы, джалан ъзенлени кѣре, энтда бир сейирлик къалагъа келдик. Ол Бергама эди. Аны 8 минг джылны мындан алгъа Мессинаны патчахыны джашы хорлаб алыб, атасыны атын атаб, Пергамус деген шахарны ишлетгенди.

Ол километрге джууукъ мийнклиги болгъан къотур къаялы, кёкенли таууу тѣпесиндеди. Башында кьарасанг, тюбюнде кенг тюзлени, джукъа чегетлени, бу ёмюрде ишленген сахарны кёресе. Аны аты да Бергамады. Бу сахаргъа бурунгу персле чабханлай тургъандыла. Алай а белгили аскер башчы Александр Македонский джаулары сахардан ыхтыргъанды.

І ёмюрде римлиле Бергаманы урумлуладан къазауат этиб алгъандыла. Сахарны тюз тѣпесинде аругъанлагъа джарагъан кёзлеу суу чыкъгъанды. Алай а аны сууу къуруб, тюб ташлары къалгъандыла. Къалада 17 минг адамгъа театр болгъанды.

Измир сахаргъа джууукъда, Эгей тенгизни бойну сюремде дагъыда бир эски сахарны кёрдюк. Анга Милет дей эдиле. Ташдан ишленгенди, анга 5 минг джыл болады. Ол заманлада Милет эм уллу сахарланы бирине саналгъанды. Аны стадионуна 25 минг адам сыйыннганды. Театрда 50 минг адамгъа орун болгъанды. Айтыуларындан, ол заманлада биринчи ачха Милетде чыгъыб башлагъанды. Дуниягъа белгили алимле Гиппократ, Сократ, Перикл, дагъыда башхала ол сахарда тууб, анда джашагъандыла.

Адамлары къырылыб, бир джангыз сау ююу къалмагъан, ичинде бюгюн бир тилли джашамагъан бурунгу сахарла кёбдюле Турцияда. Ала зорлукъ кючлеген, артыкълыкъ, бийлик этген заманланы шагъатдыла.

ИЗМИР — БУРСА

29 сентябрда, ингирде, джукъа нарат чегетли сырт бла аууб, Измир сахаргъа келдик. Эгей тенгизни джыгъасында кенг джайылыб тюшген сахарны чыракъла кюндюзча джарыта эдиле. Сахарны тюз арасында Ос-

ман пашаны орамында «Къая» деген къонакъ юйге тюшдюк.

Измирни 5 минг джылны мындан алгъа урумлула ишлегендиле. Мында Александр Македонский талай джыл джашагъанды. Стампул бла Анкарадан сора къралда эм уллу шахарды. Бусагъатда 500 минг адам джашайды. Кёбдюреуюзча, кём-кёк тенгизни джагъасында шемшер терекле ёседиле. Ол себебден джагъада орамла салкъындыла. Машинала, тюкенле аз тюлдюле. Алай а ачханы дыккылыгъындан алыучу хазна кёрюнмейди. Шахарны тегереги таулада нарат, инджир терекле кёбдюле. Шемшер терекле уа тенгиз бойнундагъы шахарлада кёбдюле. Измирни тюз арасында уллу парк барды.

Шахарны орамларында садакъачыла, кече башларын ташлагъа салыб, танг атдыргъанла тюбейдиле. Ала юйю, адамы болмагъан, онгсуз къартла, джашчыкъла эдиле.

Тенгиз джагъасында алаша, узун юйню башында талай къралны байрагъы тагъылыб эди. Тегерегин аскерчиле сакълайдыла. Ол НАТО-ну тенгизчи аскерлерини штабыды. Шахарны къалайында да американ матросланы, лётчиклени кёре эдик. Шахаргъа иелик этгенле аладыла.

Бизге не школну, не больницаны кёргюзюрге керек эдиле. Аны асыры сан этмегенча таныгъаныкъда, эслерине салдыкъ. Джол устабыз асыры онгсунмады, алай болса да, къайры эсе да телефон бла сёлешди. Ол кюн тюгел кюн орта болгъунчу бизни сра заводха элтириклерин айтдыла. Ол бизге керек тюл эди. Алай а, ишчиле бла тюбеширикбиз деген умутда, огъай демедик.

Биз заводну къатына джетгеникде, ашыгъыш арбазны аруулай, сибире тургъан кёб эркишини эследик. Къат-

ларына джетерге ала, сибиртгилени джашырыб, заводха кирдиле. Адам ортасы болгъан узун, токъ тюрклю алыбызгъа чыкъды. Джол устабыз бла сѣлешиб, заводну директору болгъанын айтды.

Заводну талай джылны мындан алгъа даниячы капиталист ишлетгенди. Бусагъатда анда алты минг тюрклю ишлейди, кѣбюсю къызладыла. Бир сагъатха завод 24 минг шыша чыгъарады. Заводну багъасы Даниягъа тѣлениб бошагъанды, энди ол тюрклюеникиди. Директор, бизни заводну цехлерине элтиб, сраны къалай этгенлеринден хапар айтды. Заман кетерге джууукълашхананда, биз ишчиле бла сѣлеширге сюйгенибизни билдирдик. Директорну бети-къуту тюрлениб:

— Да сора сизни бла сѣлешген заманлары ючюн алагъа ачха ким тѣлерикди? Сиз берликмисиз? Мени уа артыкъ ачхам джокъду. Қысхасы, ол болмазлыкъ затды, — деб къойду.

Экинчи октябрда эртденбла Измирден чыгъыб, Бурсагъа тебрдик. Кѣбюсюне тенгиз джагъа бла барабыз. Джолубузда 50—60 минг адам джашагъан, гитчерек сахарчыкъла, элле тюбейдиле.

Елова деген сахарда, бир кесекге тохтаб тенгизге къараб тургъанлай, эки джаш адам, къатыбызгъа келиб, хапар сордула. Ичибизде Дагъыстандан аварлыла болгъанларын билгенлеринде:

— Гюнейде болмагъанмысыз? — деб сордула.

— Ма былайчыкъдады, эки-юч километрден кѣб барлыкъ тюлсюз. Турциягъа бурун келген аварлыла джашайдыла,—деб къадалдыла. Биз джол устабыздан тилегеникте, амалсыз болуб, огъай деялмады. Бууунуна къараб:

— 15 минутдан кѣб туругъа боллукъ тюлбюз, аны билигиз,—деди. Биз элчикге бардыкъ. Сыртны тюбюнде

кѳулакѳ аягында белгили орамы, арбазы болмагѳан юйчюкле басыныб тюшгендиле. Элде школ кѳрмедик.

Учхара кийинген кѳартла, сабийле юрюлюб, аллыбызгѳа чыкѳдыла. Кѳзлеринде джыламукѳлары ойнай, кѳучакѳлаб саламлашдыла. Разы болуб, ичгери чакѳырдыла. Алай а юйге кире турур заманыбыз болмагѳанын айтханыкѳда, эрлай эки столчукѳну чыгѳарыб, кимни чай, кими шекер, гырджын чыгѳарыб, бек ачыкѳ болдула. Бир-бири ауузуна чабыб, Кавказдан хапар сордула. Биз сорууларына джууаб эте тургѳанлай, джол устабыз тюрклю, биягѳы сагѳатына кѳараб:

— Онбеш минут озду. Машинагѳа минигиз! — деб кычырды.

Не эсе да алайда тиширыу кѳрюнмей эди. Биз, машинагѳа миниб, джолгѳа чыкѳгѳаныкѳда, бары да ѳрге кѳобуб, бизни ашырдыла. Алайда джашагѳанла айтханга кѳре, тенгизни джагѳасы бла Елова шахардан Измир шахаргѳа элтген джолну юч километр барсанг, кѳарачай эл барды, аны аты Кѳараклисады. Алай а, не келсин, кѳайтыргѳа мадар табылмады.

Джол уста, кѳолун силкиб кѳойгѳан болмаса, сѳлеширге да излемеди.

Кенг асфальт джол нарат чегетле, сыйдам сыртла бла, тенгиз джагѳалары бла элтиб, бизни Бурса шахаргѳа джыйды. Измирден алайгѳа 350 километрни келдик. Айтыуларындан, Бурса шахардан узакѳ болмай, кѳарачай, черкес элле да бардыла. Алай а шахарда алагѳа хазна тюбемей эдик. Бурсада 280 минг адам джашайды. Алайда «Аджар» деген кѳонакѳ юйге кириб чумаданларыбызны джаздыра тургѳанлай, эки тюрк журналист келиб:

— Разы эсегиз, сизни бла сѳлеширге сюебиз,— дедиле.

Бири джылы келген, орта бойлу токъ адам, экинчиси узун, джаш адам. Ауузундан юлесин алмагъанлай, кесин амалсыздан ышартыргъа кюреше эди. Ол ёрге къобуб:

— Мени сизге юч сорууум барды. Тыш къраллагъа барыргъа сизге эркинлик беремидиле.

— Беремидиле. Бермей эселе, биз бери къалай келдик? Кёбюбюз араб къраллада, социалист къраллада болгъанбыз, — дедик.

— Алгъан джалыгъыз джетемиди? — деди биягъы.

— Джетмей эсе, совет адамла кеси халкъларына тыш къраллагъа къалай барадыла? Эки этажлы кирпич юйлени ишлетедиле? Автомашиналаны къалай сатыб аладыла? Совет Союзда джангыз бир садакъачы нек джокъду? — дедик.

— Партия, къралыгъыз этген оноулагъа сиз бой салмазгъа боллукъмусуз?

«Биз Совет къралны Баш Советине депутатланы айырыргъа кесибиз чёб атханбыз. Партияны да, Совет къралны да тамадаларыны халкъны джашауун иги этгенден башха сагъышлары джокъду. Джерге рахатлыкъ, адамлагъа окъуу, билим, тенглик, насыб излейдиле. Биз кесибиз да партияны адамларыбыз. Партияны XXIV съездини оноуларын окъусагъыз, ол халкъны насыбы ючюн кюрешгенин кесигиз да ангыларыкъсыз», — дедик. Тюрк журналистле андан ары бизни бла сёлеширге излемедиле... заманыбызны алгъанлары ючюн бизден кечмеклик тилей, кетдиле.

Бизни къонакъ юйюбюзню аллында тюз уллу оранны къатында «Ататюрк» деб аталгъан уллу стадион бар эди. Бизге айтханларына кёре, Турцияны Совет Союзгъа келиб, мында ойнаб кетиучю футбол командасы ойнаргъа ол стадионнга келиб хазырланады, нек десенг,

Бурсаны хауасы игиди. Гара суу чыкыгъан джерлери барды. Къралда эм иги курортха саналады. Мында Назим Хикмет талай джылны джашагъанды, тутулуб да тургъанды.

Бурса ишлениб башланганлы 4 минг джыл болады. Аны да урумлула ишлегендиле. XIV ёмюрю аллында тюркюле сауут бла кючлегендиле. Бусагъатда анда кёб урумлу джашайды.

Къралда берне адет барды, алай а анга алай уллу джоюлмайдыла. Анда къарачайлылада къалын бек уллуду. Джашны 30—40 минг лира ачхасы джокъ эсе (бизни бир сомубуз анда 15 лира болады), къатын алаллыкъ тюлдю. Джашла къалын ачханы кеслери джыяргъа керекдиле. Джыялмагъан джашха «сен юйлеги асыраяллыкъ тюлсе», деб къоядыла. Ол себебден кеси къыйыны бла джашагъан джашла 30—35 джылы джетгинчи къатын алалмайдыла.

Хауаны, сууну, артыкъ да бек джашауну болумундан болур, Турцияда 70-ден атлагъан къарт санлаб тюбейди.

Сейир неди десенг, кесин диннге къатыгъа санагъан Турцияда къайсы шахарда да кече къызыл фонарла тагъылгъан хаулелик юйле бардыла. Аланы кърал, полиция, бютеу халкъ биледиле. Джашаргъа башына мадар эталмагъан, юретир адамы болмагъан, джаш къызчыкъланы, ол юйлеге аладыла. Аллаий юйню тутхан байла ол къызлагъа, ёлмей-къалмай джашарча, джал ышан бередиле. Ары джюрюгенледен тюшген ачха уа юйню иесине бериледи. Тиширугъа ол учузлукъ, сыныкълыкъ, ёмюрлюк бедш болуб къалады. Ол юйге дин тутхан эркишиле да джюрюйдюле.

Сёлеше келиб андагъы къарачайлыла, черкеслиле, абазалыла:

— Сиз Турцияны кюп чыкыгъан джанында, андагъы

эллеринде болганмысыз? — деб сора эдиле. — Сизни мында къралны эм ариу джерлери бла ариу шахарларына, къонакъ юйлерине элтедиле. Кюн чыкыган джанында къумлу тюзле, ёресине топракъбаш юйчюкле, суусуз элле кёбдюле, аланы джартысында школ джюкьду. Ол себебден адамлары къарангыдыла, джашаулары кыйынды.

СТАМПУЛДА ТЮБЕШИУЛЕ

Стампулга биз 3 октябрда «Машалла» деген автобус бла кюнортада келдик. Кюн чууакъ эди. Бурунгу, мазаллы шахарны кыйныгыр, тар орамларында адам сыйынгысыз кёб эди. Аланы кёбюсю гитче арбачыкълада ууакъ-тюек, хабур-чубур сата эдиле. Мюйюшледе, машина тохтаучу джерледе олтурган чурукъ сюртюучелени санын билген кыйын эди.

Стампулда биринчи меямла ишлениб башлагъанлы 5 мииг джыл болады. Аны атына Кирантия, Царьград, Константинополь да дегендиле. 1453 джыл Турцияны аскер тамдасы Мехмет II уруш этиб, урумладан кючлегенди. Стампул деген ат ол джылдан бери айтылады. Аны тегерегинде мийик къалын хунасы болганды, бир-бир джеринде мийиклиги алты метрге джетгенди. Хуна шахарны джауладан сакълаб турганды. Алай а тюркюле аны чачыб киргендиле. Стампул Босфор богъазны эки джаныдады. Алай демеклик: шахарны джартысы Азияда, джартысы Европадады. Экисини арасы бла уа кенглиги 1—2 километрге джетген суу. Шахарны бир кыйыры мермер тенгиздеди, экинчи кыйыры Къара тенгизге джегеди. Турцияны патчалары, аскер тамадалары не орнуна да бу межгитлени ишлетгендиле. Стампулда ала 500-ден артыкъдыла. Шахар тенгиз джагъалары къатыш 7 уллу кенг дуппурда орналганды, Эски шахарны юйле-

ри кёбюсюне ташдандыла. Ала асыры мийик тюлдюле. Джангы, ариу, жарыкъ юиле энди шахарны кыйырларында ишленедиле, амма, аллай межамла аздыла. Биз тургъан кёпакъ юй «Бюйюн Кябан» Стампулну арасында эди. Шахарда, аны тегерегинде бурун Кавказдан кетген черкеслилени, къарачайлыланы, абазалыланы, дагъыда башха миллетлени туудукълары тубей эдиле.

Аланы кыйсысы да бизни къралыбыздан чырта хапарсыз болгъанларын айта эдиле. Ол огъай, Совет Союзну джаулары алагъа ётюрюк хапарланы сингдиргендиле.

— Сизни къралыгъыз бизге чабаргъа хазырланады, дейдиле. Ол кертими? Американы аскерлери бизге аны ючюн келгендиле,— деб кёб айта эдиле.

Стампулда джаш черкеслиле, адыгейлиле, къабартылыла, къарачайлыла, чеченлиле, дагъыда башхала оноулашыб, кёзюу-кёзюую бла джыйылыб тубешедиле. Ала Кавказда адетни, намысны, тойну-оюнну, кийимлени, бурунгу джырланы джаяргъа, аланы сакъларгъа излейдиле. Артыкъ да Кавказдан адам барса, анга джыйыладыла, аны кеслерини клубларына чакъырыб, хапар соралдыла, тепсеб, джырлаб кёз ачадыла.

Аллай клубха бизни да чакъырдыла. Клубну тамадасы бизни баргъаныбызгъа разылыгъын айтды, эркилик бериб, бизни ийгени ючюн къралыбызгъа бюсюреу этгенлерин билдирди, хапар сорду. Бары да суйюб тынгыладыла. Сора той этдиле. Ала къарачай, черкес тепсеулени джырланы, адетлени унутмай тургъанларын танытыр дыгаласда эдиле. Бурун кетген таулуланы туудукъларыны кёбюсю, мадар табса, Кавказгъа бююн огъуна келирге хазырды. Алай а анда дуня малгъа эси кетиб, джуртун, халкъын, тилин унутханла, кыйтыргъа излемегенле да бардыла.

Турцияда джашау кимге да бирча тюлдю. Анда ёмюрю бармагъы сууукъ суугъа тиймей, хар айтханы болуб, суйгенича джашагъан байла, кюпселе, джер иеле да бардыла. Къралгъа бюгюн иелик этгенле, аны оноуну къолунда тутханла аладыла. Сюрюр джери, кирир юю болмагъан джарлыла, джалчыла, таб садакъачыла да кёбдюле. Кеси кыйыны бла джашагъан халкъны керти эркинлиги, билими, насыбы джокъду. Биреуню минг гектар сабан ызы барды, биреу а тахталыкъ да табмайды. Биреуню 15 этажлы аламат юю барды. Аны хоншусуну уа юю ичине оюла турады. Джангыртыргъа къолундан келмейди. Тенгликни, тюзлюкню анда чыракъ этиб излесенг да, табарыкъ тюлсе.

Ишчиле, гитчерек къуллукълада ишлегенле айгъа, орта тергеу бла 600—700 лира аладыла. Сюрюучюле, джалчыла, джумушчула уа 300—400 лирадан кёбню алалмайдыла. Бир орта юйдегиге айны джашар ючюн орта тергеу бла 3 минг лира керек болады. Къойну багъасы 600 лирадан артыкъды. Атны 2 минг лирагъа бердиле, алай а чабыучу, араб атны багъасы 100 мингден 1 миллион лирагъа джетеди.

Стампулну арасында иги юйдеги айны джашар ючюн 4—5 минг лира тёлерге керекди. Алай аллай багъалы юйлеге уллу байла тыш къралладан келген кюпселе барадыла. Анкарадача, Измирдеча, Стампул шахарда хакъсыз ичер суу табылмайды. Кирсиз, ичер суу тюкенледе 15—25 капекге сатылады.

Баргъан суула, тенгиз суулача, тузлудула, кирлидиле. Аланы заводда ариулаб, шышалагъа къуюб, халкъгъа сатхан байла кёбдюле. Шахарлада огъай, эллени кёбюсюнде да тиширууланы, эркишилени кийгенлери биздечады. Шахарчы кызлада узун чачы, узун чепкени болгъан кёрюнмейди.

Кёб миллет джашагъан Турцияда китабла, журнал-та, газетле сынгар тюрк тилде чыгъадыла. Эрмен тилде «Заман», урум тилде «Кюнортадан сора» деб бирер газет чыгъаргъан атлы этедиле. Окъуу да сынгар тюрк тилдеди. Радио башха тилдеде сёлешмейди, не джырла-майды.

Турцияны джазыучулары бла эки кере тюбешдик. Бир кере, къонакъ юйню аллында сёлеше келиб, сизде китабла ненча тилде чыгъадыла, деб соргъаныкъда, сей-ирсиниб: «Сора ненча тюрлю тилде чыгъарыкъ эдиле! Биз бир къралбыз, тюрк кърал. Ол себебден китабла бир тилде, тюрк тилде чыгъадыла»,— дейдиле. Аллай джууабны табсынмай:

— Бизни кърал да бирди. Совет кърал. Алай а бизде китабла, газетле 64 тюрлю тилде чыгъадыла. Ол огъай, бизни гитче Къарачай-Черкес областда газет, китаб да 5 тюрлю тияде чыгъады, радио аллай бир тилде сёлешеди. 15 минг адамы болгъан ногъай миллетни кесини газети, радиосу барды. Школлада ана тилде окъуйбуз,—дедик биз. Аны чертгенибиз, Турцияда 5 миллион адамы болгъан курд халкъ джашайды. Кеси тилинде газет, китаб чыгъарыргъа, школлада ана тилинде окъургъа эркинлиги джокъду. Джазыучула андан ары бизни бла сёлеширге излемедиле.

Стампулда 50-ден артыкъ газет, журнал чыгъады. Аланы кёбюсюнде халкъны джашауундан, аны ишинден хапар айтылмайды. Байланы къатын алгъанлары, аланы къонакъгъа баргъанлары, тюкенни алайлай сатыб алгъанлары, запад къралладан келген къонакъланы хапарлары джазыладыла. «Гюнайдыл» деген газетну ал бетинде ишлене тургъан юйню сураты басмаланган эди. Аны тюбюнде «Къаджар шах 75 миллион доллар ачхагъа кесине кешене ишлетеди», деб джазылгъан эди. Да-

гъыда бир газетде: «Турцияда быйыл эм ариу кыыз кимди?» деген конкурсха биринчи ариугъа саналгъан Нил Денгиз деген тюрк кызыны джалан сураты, аны узунлугъу, белини, бойнуну ёлчеси джазылгъан эди. Аны кбатындагъы суратда 20 джыл болгъан ол кыызчыкъ бла барыб, къралны тамадасы Ататюркню къабырына венюк салгъан сураты басмаланнган эди. Ол алада адетди. Къонакъ юйледе, тюкенледе, хант юйледе ишлеген тиширыу кёрюнмей эди. Алада эркишле ишлейдиле. Тиширыула уа кыйын иште, сабан тюзледе, малда урунадыла.

Биз тюрк джазыучулары тамадалары бла да — Эрджюмент Ляу бла, аны эки нёгери бла тюбешдик. Литератураны, китабланы кёчюрюню юсюнден сёлеше тургъанлай, ол:

— Сизде тюрк литератураны билмейдиле, бир джангыз китабны кёчюрюб басмалаймыдыла. Сиз бир джангыз тюрк джазыучуну атын билмейсиз. Ол иги тюлдю, — деди гурушха халда. Ол сёзлени тюз болмагъанларын айтдыкъ. Совет Союзда тюрк джазыучулары — Назим Хикметни, Азиз Несинни, Джумалыны, Метинни, дагъыда башхаланы китаблары орус тилге кёчюрюлюб басмаланнганларын, Насреддин Ходжаны Турцияда хапарларын да кёчюрюб, СССР-де 100 минг китаб этиб чыгъаргъаныбызны айтдыкъ. Эрджюмент джууабсыз болду.

— Сизде уа Совет китабланы кёчюрюб басмалаймыдыла? Джангыз бир китабны айтыгъыз, — дедик. Кёчюргенлерин билдирдиле. «Совет джазыучуладан кимни билесиз?» — деб соргъаныкъда, ала бир-бирине къарадыла. Сора джашыракъланы бири:

— Мен билеме, Толстой, — деди.

— Къайсы Толстой? — деб соргъаныкъда, ол сёйир-снниб, сора сизде джазыучу болуб, ненча Толстой барды! Ол бир болур да, деди. Анда бизни литературабыздан огъай, джашауубуздан да хапарсыздыла.

Стампулгъа джууукъ элден келген, адам арасы болгъан къарачайлыланы бири бизден толу хапар сорду. Алайда дагъыда къарачай къартла, тиширыула къб эдиле. Хапаргъа тынгылаб бошагъанында, ол, ёрге къобуб, былай айтды:

— Сиз айтханча, Совет къралда халкъны барына иш керти табыла эсе, къызла бла джашла хакъсыз окъуй эселе, кърал студентлеге стипендия бере эсе, къб сабийли аналагъа, джылдан чыкъгъан къартлагъа, ишлей тургъанлай ауруб къалгъанлагъа, сиз айтханча, ачха бериле эсе, юйю-малы, бачхасы болмагъан элчи джокъ эсе, хар миллет да, къуллукъчу, ишчи да теппе-тепг эселе, ауругъанланы да хакъсыз багъа эселе, уллу къуллукъгъа ишчини, эллини да сала эселе, дуння джандет деб аллайгъа айтадыла. Бютеу адам улу ёмюрюнде аллай джашаугъа термиледи. Сора, ийнаныгъыз, сизден насыблы джокъду! — деди.

Турцияны уллу шахарларында орамлада, юйлени къабыргъаларында: «Умут барды, ышануу а джокъду!» деб джазылгъанын кёре эдик. Ала тюрк халкъны джашаугъа, насыбха къалай къарагъанын кёргозген сёзледиле. Насыбха ышанган, насыбдан юлюш табарма, деб ийнанган азды, нек десенг, аны джолу асыры къыйнды.

6 октябрда Стампул шахарда сууукъ джангур себе эди. Джелчик да къагъыб кюн къууатсыз эди. Джауаргъа басынган къара булутла алаша тюшюб, Мермер тенгизни мутхуз этген эдиле.

Тюгел кюнорта да болгъунчу биз «Ту-114» самолет

бла Стампулдан Анкарагъа учдукъ. Турцияны ара шахарында да сууукъ татый эди.

Ол кюн огъуна биягъы самолет бла ызыбызгъа Москвагъа джыйылдыкъ.

12 кюнню ичинде хоншу къралны джолларында 2500 километрден артыкъны айланыб, талай шахарында, элинде болуб, джерин, сууун, тенгизин кёрюб, адамлары бла тюбешиб, къайтдыкъ. Барыны хапарын да кесек тизгинге сыйындыргъан къыйынды. Алай болса да, кёрген, билген затыбызны толусу бла айтыргъа излегенме.

Турция хоншу къралды. Хапарын билирге тыйыншлыды.

Анкара—Стампул—Черкесск;

АНКАРАДА

Кёзню кьаматхан чууакъ кюнде
Тигелейбиз ашыкъмай кёкден,
Тюбюбюзде кьошунбаш юйле,
Тёгереклери — кьотурлу тикле.

Кьурч илячин джерге кьанатын
Джетдирмейин тюшюрдю бизни,
Сакълаб тургъан эркиши, кьатын,
Бизни таба бирден тизилди.

— Ах, мен джарлы, Кавказдандыла!
— Оу, кьарачай болурла дейме!?. —
деб алдыла бизни арагъа,
Джыламулкълары бурчакъча агъа.

Сорууланы джокъду кьыйыры,
Алмайдыла бизден кёзлерин.
Джылагъанны джокъду ийлыгъы,
Табалмаса айтыр сёзлерин.

— Бизникиле бурун заманда
Келгендиле, Кавказы атыб,—
Дейдиле джууаб орнуна ала,
Кьоялмайын кёлдегин айтыб.

Анкараны Аэропортунда
Бу кюн кетерми эсимден,
Къалай насыбды туугъан джуртунда
Джашагъан, айланыб билсенг!

*Анкара шахар,
сентябрь, 1971.*

САРНАЙДЫЛА ТОЛКЪУНЛА

Эгизлеча, эки халал тенг
Джашай эдиле тенгиз бойнунда.
Джюрюй элле экиси бирден
Тенг джашларыны тоюна.

Таулан эди бирини аты,—
Унутмай турур деб тауларын
Джууунган джерде тюбюне батыб,
Кетди тауусуб амалын.

Тенг джашы Хасин аны эслеб,
Кёк тенгизге атды мыллыгын.
— Ёлюрбюз бирден, ёлюу эсе!—
Деди, кёмеюулге тыгылыб.

Хасин — черкес, Таулан — къарачай.
Экиси да Кавказлы джашла,
Бир-бири ючюн джан аямай,
Кёмюлдюле тенгле — къарнашла.

Ташайдыла батыб тюбюне,
Кёрюнмейин чырт ышанлары,
Тенгиз бюркюб сууну юсюне,
Ма, тегеди джыламукъларын.

Толкъунлары шууулдаб, къайнаб,
Быргъайды тенгиз кёмюкню.
Бир-бирлерин къаты къучакълаб,
Чыгъардыла эки ёлюкню.

Акъ кёмюклю мыдах толкъунла
Джагъагъа уруб кеслерин,

Сарнайдыла, чайкъалыб ала,
Уллу бушуу алыб эслерин.

Эсги Стампул, сорама санга:
Нек тураса киймейин къара?!
Орамында бюгюн инсанла,
Къалай джюрюйдюле чайкъала?!

Ёлюклени баралла алыб,
Тизилгенди бюгюн кёб адам.
Шыбырдайла джашланы таныб:
«Аллай тенглик керекди тамам!»

*Стампул шахар,
октябрь, 1971.*

ИЗМИРНИ ЧЫРАҚЛАРЫ

Эгей тенгизни джагъасында
Орналгъанды бу шахар эртде,
Узакъ бармай, аны башында
Шууулдайла нарат чегетле.

Тюз эртденден джассыгъа дери
Орамлада этелле сатыу.
Тышындан келиб, кюбселе бери,
Къоймайдыла шахарда татыу.

Кюн ташайыб, ашхам болгъанлай,
Кюндюзгюча джаныб чыракъла,
Къонакъ юйден къараб тургъанлай,
Нени да кёребиз узакъда.

Биз билмейбиз, нек сакълайла
Бу тышхы аскерле шахарны?
Ким чабарыкъды, нек айтмайла,
Бегитирча тиклени, тарны.

Тюбешгенле бир-бирин таныб,
Сагъынмайла аладан хапар.
Заман келсе, тау, тюз да джарыб,
Огъурлу танг барына атар.

Чыракълары джарытадыла
Мекямланы, таш орамланы.
Джюреклени джылытыргъа уа
Кючлери джетмейди аланы.

*Шэир шохар,
октябрь, 1971.*

САБИИ КЕЗЛЕ

Чууакъ кюнде Стампул шахарны
Тюз арасында тюшдюк биз, келиб,
Тыш къралчы сынгар адамны
Иймейдиле, джашчыкъла кёрюб.

Чурукъ шюртпючле кюллерында,
Къарайдыла бизге джалына,
— Озубду,— дейле,— джарым лира,
Тыхсыгъанлары таныла.

Кёрмегенча этиб гузаба,
Джолоучула кетиб къалсала,
Ызларындан кычыра, чаба,
Бир талайны баралла ала.

Джууукълашдым мен къатларына,
Эштдирмелле сынгар сёзлерин.
Умут этиб къарайла манга
Сабийлени мутхуз кёзлери.

*Стамбул шахар,
октябрь, 1972.*

Б У Р С А

Кючлегендиле нарат чегетле
Олимпий тауда джукъ кьоймай.
Шемшер, нызы, нарат терекле
Кёгерелле джай, не кыш онгмай.

Къудуретине мазаллы тауну
Урумлула бурун табыныб,
Излегенле насыб, джашауну
Джунчумазча абчыб, абыныб.

Сюйген таулары кетгенди кьолдан,
Шахарлары болгъанды халек.
Болушмады джетген кюн халкъгъа
Таугъа табыныу, не тилек.

Кёб джылланы сени тюрменгде
Термилир ючюн къалмады Хикмет,
Насыб излеб ол бютеу Тюркге
«Къаджыкъмау болсун,—дегенди,—адет».

Тулпар джашын джокълайды джери —
Кёрмезлигин биледи аны,
Къол аязда сакълагъа эди
Аллай керти джигит уланын.

Мийик тауларынг, шындык чегетинг,
Кенг талада айбат юйлеринг.
Бу арнулукуьга кьарай ёретинг,
Мен ашыгышлыкьда тубедим.

*Бурга шахар,
октябрь, 1971.*

«КЪАЯ» ДЕГЕН КЪОНАКЪ ЮИДЕ

«Къая» отель Измир шахарда
Толубду тышхы къонакъдан,
Кёрюнелле аны аллында
Ма, джюйюсханла, омакъла.

Къонакъ юйню сакълайды аллыны
Мугур болгъан къатангы амма,
Саз бетинден таныб биз халын,
Садакъалыкъ узатдыкъ анга

Джарыгъанча кёрюндю бизге,
Кёкге кьараб, кёб алгыш этди.
«Мени кюнюм келмесин сизге!»—
Дей, алайдан ташайыб кетди.

*Измир шахар
октябрь, 1971.*

«У М У Т Б А Р...»

Джасаныб чыкьгъан джаш адамла
Сорадыла хапарны бизге!
— «Бармыдыла быллай орамла,
Энди тюзюн айтыгъыз, сизде?..

Иш табарча ишлерге суйген,
Излегенле алырча билим,
Аллай хыйсаб бармыды, айт сен,
Узакъ джуртугъузда ма бююн?...

Биз болумну тиздик джашлагъа,
Къарайдыла ийнанмай бизге,
«Айыб этмегиз, — дедик алагъа, —
Боллукъмуду сорургъа сизге?»

— Ышанамысыз тамблагъызгъа?
Этемисиз насыбдан умут?»
Джууаб табыб къоялмай къысха,
Тынгылалла бизге бурулуб.

Джашланы бири кёргюздю сора
«Майна джууаб» — деб узун юйню.
Терс этдим деб, сескекли бола,
Джанлады терк, къашларын туюуб.

Ким эсе да юй къабыргъада
Джазгъан эди тюнгиюлюб былай:
«Умут барды, андан не пайда,
Меннге бююн джокъ эсе къолай».

*Анкира шахар,
сентябрь, 1971.*

Г Ю Н Е Й

Узакъ бармай Эгей тенгизден,
Эмен къулакъны тюбюнде
Гитче элчик кёрюндю бизге
Чегет таланы тюзюнде.

Кавказлыла джашайла,— деди
Джол устабыз — ма ол элчикде.
Къайтмай къалай кетейик энди,—
Деб оноулашабыз эшикде.

Орамына былай киргенлей.
Басынадыла къатынга къартла,
Чакъыралла бизни биргелей,
Къолубуздан тутуб къонакъгъа.

Сагъыналла хамаи Кавказы,
Кёзлеринде ойнаб джыламукъ.
Болмай элни ёзге мадары,
Джыядыла къол бла мамукъ.

Гюней эли дейдиле анга,
Бырнак болуб тюшгенди кери.
Ашыкъгъанлай турлукъду танга
Джуртун табыб къайтхынчы бери.

*Стампул шакар,
октябрь, 1971.*

Н А С Ы Б

«Насыб» деб атайла мында
Джанлы, жансыз затлагъа:
Кырдык болуб къошуллукъча,
Тууб, юйреб хар джылда.

Кёпюрден ётдюк, Измирде
Чыракъла джарыкъ джана.
Эследик бирден ингирде —
Ауду ауур машина.

Джол азыгы болгъанын терк
Кёрдюк барыб къатына.
Алтын бояу бла «Насыб» деб
Джазылса да атына.

Эшта, насыб келе болмаз,
Дуа, тилек, ышан бла.
Кесинг мадар эталмасанг,
Кишиге да ышанма.

*Иэмир шехар,
октябрь, 1971.*

СТАМБУЛНУ ОРАМЛАРЫНДА

Стамбулну орамларында
Ашыкъмайын барама къараб.
Турадыла мени аллымда
Минаретле тюз кёкню мараб.

Сыйдам джолла, мияла юйле,
Тар орамда, тар тыгъырыкъла,
Джюклениб баргъан кёб тюеле,
Къралладан келген къонакъла.

Озадыла терк машиннала,
Хар атламда кёрюнюб бизге,
Кюн ашырыргъа келелле ала,
Шош чайкъалгъан джылы тенгизге.

Радио созуб таралтады
Къралыны эски кюулерин,
Мында ашыкъмай кюн батады,
Аулаб Тюркню тауун, тюзлерин.

Кёк Босфорну эки джанына
Сен юлешингенча тюшгенсе.
Къаугъалада къоба, абына,
Сен джарыялмайын келесе.

Насыб излей бурун таулула,
Мыллык атыб келгенле санга.
Энди кириб сагъышха ала,
Ойлаша бюгюн джашаугъа.

«Тыйыншлы кёрсе уллу аллах,
Кеси берликди насыбны»,—
Дейдиле энди стампулчула,
Кишиге салмай айыбны.

Бир къарасанг, тохтаб турады —
Дериксе тебмейин заман.
Айхай, аны эслеялса уа
Мында джашагъан хар адам.

*Стампул шахар,
октябрь, 1971.*

К Ъ А Л А Л А

Къалала... Къалала... Къалала...
Эгей тенгизни бойнунда:
Памуккала, Эфес, Бергама,
Миллет, Дедим — кёбдюле ала.

Оюлуб, тюрб болгъан къалала,
Чачханды сизни тебрендириб джер.
Къаллай уста, чемер адамла
Тёкген болурла сизге тер...

Хар оюула, сослан ташлагъа
Салынганла алдарча кѣзню.
Кюрешсенг да сен алагъа
Табаллыкъ тюлсе тыйыншылы сѣзню.

Мермерни тѣгерек джонуб,
Багъанала салгъанла сыйдам.
Кѣз ачаргъа театр болуб,
Джорюгендиле онглула саудан.

Кѣрюнедиле бу къалалада
Фахму, билим, акъыл, чемерлик.
Ол да азды. Барды алада,
Кюч, джигитлик, таб, суймеклик.

Ненча туудукъ къорагъан болур
Бошагъынчы битиб къалала...
Сайлагъанла урушну джолун,
Аны эсге алмай адамла.

Джер тебрениб оюлмаса да,
Чачылгъан элле къалала.
Езге шагъат табылмаса да,
Ташла туралла къарала.

Ишлер ючюн къалмалла сизни
Урум, эрмен, тюрк, башхала,
Сынаб къарасанг, таныйса, тюзю,
Ёмюр хатланы ташлада.

Оюм, ангы салгъан къаланы
Ойгъандыла джутлукъ бла зорлукъ.
Сау дунягъа эскертиб аны,
Акъыл, басым болсунла къорлукъ.

*Эфис — Бергамл,
Сентябрь, 1971.*

КЪАРТНЫ ДЖАСТЫГЪЫ

Осман пашаны орамында
Барабыз, ашыкъмай, кече,
Измирчиле чайкъаладыла
Лахор эте, тютюн иче.

Аллыбызда кёксюлдюм таш юй,
Бир зат томала джанында.
Къатына джетсенг, билирге суююб:
Адам! Къартлыгъы таныла...

Джоппу джыйыб эки аягъын,
Хурулдайды терен джукъуда.
Къоркъуб уятдыкъ, сылаб джаягъын
— «Нек джатханса ташха букъуда?»

— «Джокъду — деди ташны хатасы,
Джастыкълыкъ этеди манга,
Тохана юйюм болса, къысхасы,
Нек тюбейме былайда тангнга...».

Измир, октябрь, 1912.

ДЖУНЧУТУРГЪА ИЗЛЕМЕДИЛЕ

Ашхам бола джетдик Бурсагъа,
Къонакъ юйге ашыгъыб кирдик.
Эки адамны къара тапчанда
Сакълаб тургъанларын кёрдюк.

Экиси да къобдула ёрге,
Салам бериб къол узатдыла.
— Сорлугъубуз барды сизге, — деб
Экиси да бирден айтдыла.

Юйге кириб биз джарашхынчы
Сёз башланды, болуша тылмач.
Бири сорду биз джукъ айтхынчы:
— Къаллай бирди сизде джаланнгах?..

Къраллагъа айланыр кибик
Берилемиди эркинлик сизге?
Биз бир джукъ да излемейбиз
Аны джууабын эштгенден ёзге...

Экиси да, газетден келиб,
Джунчутургъа излейдиле бизни.
Сакълайдыла, ёрге сюелиб,
Къаллай джууаб этеригибизни.

Джуртдан хапар айтабыз тизиб,
Гюз болумуча алагъа:
— Энди бизге джарыкъ кюн тийиб,
Джашау келгенди адамгъа.

Барды насыб, тенглик да,— дедик,—
Билмеймисиз, бюгюннге дери?!
Джокъ эсе бизге аллай эркинлик
Къалай келдик сора биз бери?!

*Бурса Шахар,
Октябрь, 1971.*

БАШЛАРЫ

Туугъан джерим

<u>Саулагъа борч</u>	5
Ананы сѣзю	7
Джерни къууаты	8
<u>Туугъан джерим</u>	9
Джерни тюзлюгю	10
Къач	11
Адам	12
<u>Джылла</u>	14
Эшитемисе, тенгим!	15
Бир юйюрге	18
Турлукъса джашлай	21
Джашна	23
Къараб кѣргенлѣй	25
Адлер	26
Тбилиси	27
Баку	28
Къыз каласы	29
Къадама	30
Тенгиме	32
Бизни ёмюр	33

Айтға учуб барырга	33
Сынджыр таула	34
Саггышла	35
Болджал	37
Къар джауады	39
Чомарт	39
Ай	41

Тенгле, юйюр, юйдеги

Атамы осияты	45
Аслан бла тенглери	50
Эринчек	58
Обур	63
Белгиде	69
«Антлы»	74
«Кетеме»	80
Элчи джаш	85
Сокъурандым	91
Аджашхан	96
Аталаны джоллары бла...	102
Уучу	110
Ийпанмайма	117
Таукеллик	124
Нюрджан	128
Джелмаууз	131
Къылычхан	137
Ата сыры балада	144
Анзорчукъну усу	150
Темирджан	153
Къызыл галстук	161
Къара алтын	166

Тюзлюк кюселген джуртда

Тюркню ара шахарында	177
Тюркню джолларында	182
Измир — Бурса	186
Стампулда тюбешиуле	192
Анкарада	199
Сарнайдыла толкъунла	200
Измирни чыракълары	201
Сабий кёзле	202
Бурса	203
«Къая» деген къонакъ юйде	204
«Умут бар»...	204
Гюней	205
Насыб	206
Стампулну орамларында	207
Къалала	208
Къартны джастыгъы	210
Джунчутургъа излейдиле	210

Хубиев Осман Ахияевич

ГОДЫ

**Стихи, рассказы, очерки
НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ**

Редактор *А. И. Кубанов*

Художник *В. И. Бекетов*

Художественный редактор *М. П. Бертник*

Технический редактор *М. Ф. Перепалов*

Корректор *Б. О. Джанибеков*

Сдано в набор 15-11-1974 г.
Подписано в печать 12-IX-1974 г.
Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 6,75.
Усл. п. л. 9,45. Уч.-изд. л. 8,3.
ВУ 14669. Цена 50 коп.

Карачасво-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.

29

50 p.